UNIVERSITATEA DIN BUCUREȘTI
FACULTATEA DE ISTORIE

COMPENDIU
AL
PALEOGRAFIEI ROMÂNO-SLAVE

Volumul II

pentru anul III

Prof. dr. docent DAMIAN BOGDAN

CENTRUL DE MULTIPLICARE AL UNIVERSITĂȚII DIN BUCUREȘTI
— 1969 —

www.dacoromanica.ro

Prezentul curs este destinat studenților
din anul III cursuri de zi, de la Facultatea de
istorie.
Textul a fost analizat în colectivul de catedră
care a fost de acord cu multiplicarea în
actuala redactare.

www.dacoromanica.ro

Exemplar personal
23 iunie 1969
D. P. Bogdan -

U N I V E R S I T A T E A B U C U R E S T I

FACULTATEA DE ISTORIE

Prof.dr.docent DAMIAN BOGDAN

C O M P E N D I U
AL
P A L E O G R A F I E I R O M Â N O - S L A V E

vol. II

BUCUREȘTI
1969

www.dacoromanica.ro

V. DEZVOLTAREA SCRIERII ROMÂNO-SLAVE

Cultura grafică românească ca şi cea slavă s-a dezvoltat sub o puternică înrîurire a culturii bizantine. Astfel alfabetul chirilic este o adaptare a grafemelor capitalei lapidare bizantine, tipurile grafice uncial, cursiv şi minuscul sînt influenţate din plin de tipurile de acelaşi gen din paleografia bizantină. Monocondilul şi criptograma au aceeaşi sorgintă, acelaşi lucru se poate spune despre abrevieri, despre metoda de a înscri unele litere într-un grafem majuscul, de a scri deasupra rîndului una sau mai multe litere fără ca aceasta să constituie o prescurtare.

Codicologia românească deasemenea a fost influenţată de disciplina ştiinţifică bizantină cu acelaşi caracter. De pildă: punerea în pagină, numerotaţia filelor pe caiete, indicarea numărului filelor articolelor din manuscrisele miscelanee (zbornice), încheerea textului printr-o cruce de o specială formă grafică, scriersa în formă de triunghi cu vîrful în jos a ultimei pagini din manuscris - ca să nu enumerăm decît numai o parte din datele codicologice - sînt toate datorite influenţei bizantine. Aşa că în lumina celor preconizate trebuie privită evoluţia scrierii româno-slave.

Dat fiind faptul că grafia alcătuieşte capitolul fundamental al paleografiei, de aici explicarea prezenţei acesteia în orice manual sau tratat de paleografie. Scrierea fiind un fenomen social, ca orice fapt de acest gen îşi are geneza şi evoluţia sa.

Cercetînd începutul şi evoluţia scrierii slave sub aspectul celor două categorii: glagolitică şi chirilică, majoritatea specialiştilor au ajuns la concluzia că ambele categorii de grafie slavă derivă din scrierea bizantină.Se socoteşte astfel că scrierea glagolitică constituie o stilizare a tipului bizantin cursiv, iar grafia chirilică derivă direct din tipul bizantin uncial nou sau liturgic. Merite în acest sens au pentru grafia glagolitică renumitul paleograf englez I.Taylor, iar pentru scrierea chirilică - ilustrul paleograf german V.Gardthausen.

www.dacoromanica.ro

Dar comparaţia pe care eruditul arheolog bulgar K.Mijatev a făcut-o între scrisul inscripţiilor greceşti ale hanilor bulgari şi scrierea textelor paleografice slave vechi l-a dus la concluzia că unciala chirilică are la bază scrierea capitală a inscripţiilor amintite. Acest punct de vedere l-a adoptat şi autorul lucrării de faţă, la aceeaşi concluzie ajungînd şi savantul francez A. Vaillant independent de cercetarea lui Mijatev. O cotitură cotitură se produce şi în ceea ce priveşte izvorul glagoliticei căci noile cercetări întreprinse de învăţaţii F.Granstrem şi A.Vaillant - pornind de la o notă a savantului german A.Rahlfs - dovedesc că scrierea glagolitică nu derivă din cursiva bizantină. In acest sens este de luat în seamă şi un argument al învăţatului J.Fevrier.

In decursul timpului cele două categorii ale scrierii slave au suferit transformări, evoluţii şi aşa s-a stabilit că grafia slavă a cunoscut în decursul vremurilor trei tipuri: uncial, semiuncial şi cursiv.

In această ordine de idei există nu numai contribuţii străine ci şi un aport românesc. Astfel eminentul scriitor şi arheolog Alexandru Odobescu preciza încă în anul 1861 nu numai caracterul celor trei tipuri specificate ci şi existenţa a unui al patrulea tip - minuscula diplomatică - exemplificînd-o în chip concret pentru paleografia româno-slavă printr-un text din anul 1518. Acest fapt adică al prezenţei minusculei diplomatice pînă la Odobescu nu a fost relevat de nici un specialist în domeniul paleografiilor slave. Dar paleografia ca orice ştiinţă a progresat şi ea pentru /ca în zilele noastre să se evidenţieze prezenţa minusculei diplomatice în paleografiile /rusă iugoslavă şi româno-slavă fără însă a se cunoaşte contribuţia lui Odobescu. Merite în domeniul studierii minusculei diplomatice din cele trei paleografii eruditul rus M.Speranski şi cei iugoslavi G.Čremošnik şi V.Mošin. Este însă de subliniat că exista deosebiri pregnante între scrierea libraria - adică a manuscriselor şi grafia actuaria adică a documentelor. Există deci o uncială, semiuncială, cursivă şi minusculă a manuscriselor, ce le putem numi respectiv unciala, semiunciala, cursiva şi minuscula literară. Tot aşa fiinţează o scriere proprie izvoarelor diplomatice - a documentelor în toată diversitatea lor - ce o putem numi respectiv unciala, semiunciala, cursiva şi minuscula documentară.

www.dacoromanica.ro

Relevăm apoi şi faptul că minuscula se prezintă sub aspectul a două tipuri: minuscula mixtă, alcătuită din elemente cursive, minuscule şi semiunciale cum şi minuscula propriu-zisă formată din elemente cursive şi minuscule[1].

In ceea ce priveşte grafia în ansamblul ei este de precizat că există o interferenţă între diferitele tipuri ale scrierii. Astfel în uncială se strecoară elemente semiunciale întîi la sfîrşit de rînd iar apoi şi în interior dar spre sfîrşitul textului. In aceeaşi ordine de idei unul şi acelaşi scrib poate folosi mai multe tipuri grafice. Aşa de pildă vestitul caligraf şi cărturar de la Neamţ, Gavriil fiul lui Paisie Uric scrie textele extrase din Scriptură - tetraevangheliarul şi psaltirea - în semiuncială solemnă, unele texte eclesiastice - în semiuncială obişnuită ca şi o parte din însemnările proprii - colofoane -, pe cînd altele - cărţi întregi - cum şi cîteva omisiuni din textele scrise în semiuncială le redă în cursivă. Acelaşi scrib scrie apoi în minusculă unele dintre colofoanele sale. Exemplul lui Gavriil Uric este folosit apoi pe scară largă căci nu puţine sînt textele manuscriselor religioase scrise în semiuncială iar colofoanele aceloraşi codexuri în minusculă.

Scrierea româno-slavă a preocupat pe specialişti, unii amintind de tipurile acesteia, iar alţii studiind-o îndeaproape. Astfel paleograful rus I.Saharov scrie despre cursiva româno-slavă încă în anul 1849, Al. Odobescu vorbeşte de minuscula diplomatică în 1861, I.Bogdan arată în 1889, în 1902 şi în 1905 care sînt tipurile scrierii româneşti vechi după cum va face acelaşi lucru în 1934 şi 1959 N.Grămadă. Cel dîntîi învăţat care studiază tipurile grafiei româno-slave este A.Jacimirski şi nu într-un singur studiu ci în cîteva începînd cu anul 1902 şi pînă în 1907. Acelaşi lucru îl face în studiul său postum din anul 1915 strălucitorul paleograf de origină polonă Emil Kałużniacki - fapt relevat într-un articol de autorul lucrării de faţă, acelaşi autor se ocupă într-un studiu publicat în rusește şi de influenţa bizantină asupra scrierii româno-slave.

---

1) Vezi despre toate cele spuse mai sus pe larg: Concepţii vechi şi noi în paleografie, în lucrarea noastră: Paleografia româno-slavă, în curs de redactare, care va fi publicată în Editura ştiinţifică.

www.dacoromanica.ro

Eminentul paleograf rus V.Ščepkin se ocupă de semiunciala româno-slavă în manualul ce l-a tipărit în 1928, iar minuscula româno-slavă este studiata în anii 1963 şi 1965 de G.Čremošnik şi V.Mošin, cum am arătat şi mai sus.

Strămoşii noştri au cunoscut ambele categorii ale scrierii slave, însă din grafia glagolitică românească nu au ajuns pînă în zilele noastre decît texte în criptogramă - scriere secretă - redactate de cărturarul moldovean protopsaltul Evstatie de la mînăstirea Putna, în irmologhionul (carte de cîntări bisericeşti) ce l-a compus în anii 1511-1515. Unele criptograme ale lui Evstatie sînt scrise în litere unciale glagolitice slave vechi sau rotunde, altele în grafeme glagolitice croate sau unghiulare, iar cîteva într-un alfabet întocmit de protopsaltul respectiv prin prelucrare proprie a caracterelor glagolitice[1].

Dat fiind caracterul acestor texte glagolitice în cele următoare nu ne vom ocupa decît de grafia chirilică a izvoarelor paleografice româneşti, iar criptogramele lui Evstatie le vom cuprinde în paragraful Criptogramele.

Unciala.

Scrierea capitală a inscripţiilor greceşti ale hanilor bulgari are litere mari pătrate căci de pildă Г, Н, N, П determină prin trăsăturile lor exterioare pătrate perfecte şi forme circulare ca de exemplu О, Θ, Ф - bine echilibrate, aproape toate de aceeaşi înălţime şi mai totdeauna la distanţă egală una de alta, a căror traseu se poate delimita prin două linii paralele fictive pe care ele le ating una prin extremitatea lor superioară iar alta prin baza lor. Aşadar se încadrează în sistemul grafic biliniar constituit din două linii paralele orizontale imaginare. Din această scriere[2] s-a născut unciala chirilică, cea mai importanţă particularitate a acesteia care o deosebeşte de semiuncială, cursivă şi minusculă constă în faptul că fiecare literă

---

1) Irmologhionul lui Evstatie provenind de la mînăstirea Putna unde a fost studiat la sfîrşitul veacului trecut de Kaluţniacki se păstrează astăzi, o parte - cea mai întinsă - în colecţia Ščukin din Muzeul istoric de Stat din Moscova, iar o altă parte în colecţia A.Jacimirski din Biblioteca de la Leningrad a Academiei de Ştiinţe a U.R.S.S.

2) Vezi de pildă facsimile după inscripţiile greceşti ale hanului bulgar Omărtag la G.Balaščev, Starobălgarskite kamenni nadpisi ot vremeto na velikija han Omărtag în "Minalo.Bălgaro-makedonsko naučno spisanie", I, III, Sofia 1909, pag.222, 229, 231, 233, 235-237.

www.dacoromanica.ro

se scrie mare clar, detaliile grafemului se trasează cu scupulozitate şi aparitia manierei grafice a scribului este de neîngăduit - cum remarcă şi erudita paleografă Granstrem în recenzia publicată în anul 1958 la tratatul de paleografie rusă al distinsului medievist L.Čerepnin. Aceasta este unciala pe care paleograful german Gardthausen a denumit-o uncială nouă sau uncială liturgică, legînd-o de unciala nouă sau liturgică bizantină şi deosebind-o de unciala veche greacă. Ca un element comun al uncialei chirilice faţă de capitala greacă este faptul că unele haste - adică liniile verticale, oblice, orizontale etc., din constituţia literelor[1] - depăşesc rîndul, astfel de pildă în capitala inscripţiilor tomitane şi olbiene depăşesc deseori rîndul hastelor grafemelor ϕ - mai des - şi ψ [2]. Acelaşi lucru se întîmplă şi în unciala chirilică unde faptul este ceva mai frecvent datorită influenţei minusculei bizantine ce devine contemporană cu scrierile capitală şi uncială bizantine încă din anul 835 - după cronologia stabilită de Gardthausen. - Astfel depăşesc rîndul prin hastele lor literele: Д, З, Р, У, Ч, Ф, Х, Ѱ în Savvina kniga, iar în Codex Suprasliensis - uneori în plus: А, Т, Ъ, Ь şi Ѣ . Această abatere faţă de caracterul uncialei vechi greceşti, Gardthausen a luat-o drept regulă situînd unciala chirilică din secolul al X-lea în aşa -numitul sistem grafic tetraliniar, format din 4 linii fictive orizontale şi paralele. Faptul însă că 13 din cele 38 de litere ale alfabetului chirilic iniţial depăşesc prin hastele lor rîndul nu constituie decît o excepţie ce întăreşte regula şi anume că atît scrierea uncială chrilică, unciala nouă bizantină cît şi tipurile semiuncial şi cursiv se încadrează toate prin gabaritul lor în sistemul grafic biliniar.

---

1) Astfel au o singură hastă literele: А, Б, Є, І, Р, С, Ф , două haste, grafemele: - dreaptă şi stîngă, la fel (dreaptă şi stîngă): К, Л, М, Н, П, У, Х, Ѡ; două şi trei haste: Д, Ж, trei haste: Ѯ, Ѧ, Ѱ , iar patru haste: Ѫ şi Ѭ .

2) Vezi pentru lapidarele tomitane Iorgu Stoian, Tomitana. Contribuţii epigrafice la istoria cetăţii Tomis. (Biblioteca de arheologie, VI), (Bucureşti), 1962, Planşele: I-VII, XI, XIX (2), XXIX (3), XXXIII, (4), XXXVII, XL, XLIII, XLVI, (1-2) -XLX, LI (1-2), LIX (2), LXVI (4), LXVII (1-2) şi LXXII (2), iar pentru cele de la Olbia, Nadpisi Olvii (1917-165) (titlul şi în limba latină) (Academia de ştiinţe a U.R.S.S.; Institutul de Arheologie), Leningrad 1968, facs., nr. 49.

www.dacoromanica.ro

Aceasta spre deosebire de minusculă ce-şi află situarea în sistemul grafic tetraliniar fapt subliniat şi de cunoscutul erudit J. Fevrier.

De timpuriu apare în papirusuri obiceiul de a da o înălţime mai mare literei iniţiale a unui cuvînt de la început de rînd, aceasta spre a marca un aliniat, obicei ce a luat extindere şi dezvoltare foarte mare în evul mediu. Acest obicei lipseşte în scrierea greacă veche ca şi în capitala greacă a hanilor bulgari, el este însă prezent în unciala greacă liturgică de unde a trecut în unciala chirilică şi are scopul de a atrage atenţia ochiului. Acest element a trecut apoi şi în tipurile grafice cunoscute sub denumirea de semiuncială, cursivă şi minusculă. Sub influenţa uncialei liturgice bizantine în unciala chirilică orizontalele literelor Б, Г, А, З, Т, Ц, Ч, Ъ şi Ѳ sfîrşesc prin cîrlige îndreptate în jos, la fel şi în partea superioară a liniei frînte a literei К . Cele două cîrlige de la extremităţile literelor А, Т, Ъ şi Ѳ sînt egale între ele ca grosime şi lungime.

Unciala literară a textelor slave vechi Savinna kniga şi Suprasliensis, ce le credem scrise pe teritoriul patriei noastre, păstrează în general simetria trăsăturilor ce formează de obicei literele Б, Г, Ж, М, О, П, Ц, Ъ, însă la alte litere ca de exemplu la В bucla superioară este mai mică, ca cea inferioară, Н are uneori dreapta orizontală ce uneşte cele două verticale mai sus de mijloc, faţă de prezenţa formei străvechi cu bara drept la mijloc, după cum И are diagonala situată nu la extremitatea de sus a verticalei din stînga şi la extremitatea de jos a verticalei din dreapta ci la mijlocul celor două verticale faţă de prezenţa formei străvechi identice lui N latin. Toate aceste abateri apar sporadic încă în inscripţiile tomitane şi olbiene, ele devin însă aproape curente în grafia lapidară greacă a textelor hanilor bulgari. Sub influenţa uncialei liturgice bizantine în unciala chirilică hastele verticale ca şi cîrligele literelor se fac mai groase pe cînd liniile orizontale şi buclele se trasează mai subţire, sistem grafic ce va dăinui şi în semiuncială.

Unciala chirilică păstrează, din tipul capitalei lapidare greceşti a hanilor bulgari - prezentă atît în capitala cît şi în unciala greacă - sistemul de a scri cuvintele în şir continuu fără a le despărţi. La fel există sistemul de a scrie fiecare literă din mai multe secvenţe - mişcări - ale penei.

www.dacoromanica.ro

Al treilea manuscris ce se presupune a fi scris pe teritoriul românesc este evangheliarul de la Rîşnov - aflat în Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România sun cota 613 din fondul slav - text ce a fost datat prin sec.XIII-XIV. Faptul însă că în acest codex - scris în uncială chirilică - apare nazala Ѧ exact în aceeaşi înfăţişare cum fiinţează una din formele grafemului ѻ în inscripţiile hanului bulgar Omărtag de unde a fost împrumutat în unciala chirilică drept formă a nazalei respective, că are de cele mai multe ori forma străveche în sensul că bara orizontală ce uneşte cele două verticale este drept la mijloc, că ч are hasta inferioară foarte mică, iar în constituirea literei ѣ este prea mică disproporţia ca dimensiune între partea inferioară şi superioară, ne face să înclinăm a crede că acest manuscris este dacă nu de la sfîrşitul secolului al XI-lea cel puţin de la începutul veacului următor[1].

Din secolul al XIII-lea sînt cele două file fragment dintr-un manuscris mai mare - ce alcătuieşte manuscrisul nr. 682 din acelaşi fond ca şi codexul citat mai sus. Cele două foi sînt în uncială chirilică asemănătoare manuscriselor bulgăreşti din acelaşi veac: ѫ este simetric, ѣ depăşeşte puţin rîndul, există ѡ vechi cu orizontala drept la mijloc, dar la ѩ linia respectivă se află la extremitatea superioară, iar arcada ce uneşte verticalele literei ѧ mai mult nu trece decît depăşeşte rîndul.

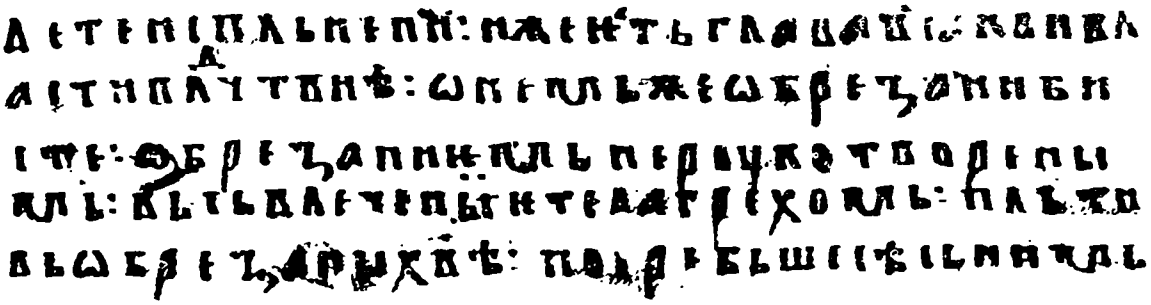

Unciala literară. Manuscrisul slav nr.682 din Biblioteca Academiei R.S.R.

De obicei unciala literară chirilică din sec.al XI-lea şi al XII-lea se deosebeşte de unciala celor două veacuri urmă -

1) Vezi un facsimil la P.P.Panaitescu, Manuscrisele slave ale Academiei, în "Studii şi cercetări de documentare şi bibliologie", 9, 1967, 2-3, fig.1 dintre pad.270 şi 271.

www.dacoromanica.ro

toare prin înălţimea şi lăţimea grafemelor, comparativ mai mică cum şi prin distanţa destul de mare dintre litere, adică nu este un scris înghesuit.

Unciala documentară însă nu românească ci ucraineană este prezentă în hrisovul domnului moldovean Roman Muşat dat la Roman în 30 martie 1392 - a cărui original se află la Arhivele Statului din Bucureşti. Grafia acestui act se caracterizează prin lipsa cîrligelor la orizontalele literelor, hasta superioară a grafemului б depăşeşte puţin rîndul, ca şi cea inferioară a literei ц , х , depăşeşte rîndul foarte puţin, numai prin extremitatea hastei din dreapta lui ѫ de multe ori îi lipseşte sau este

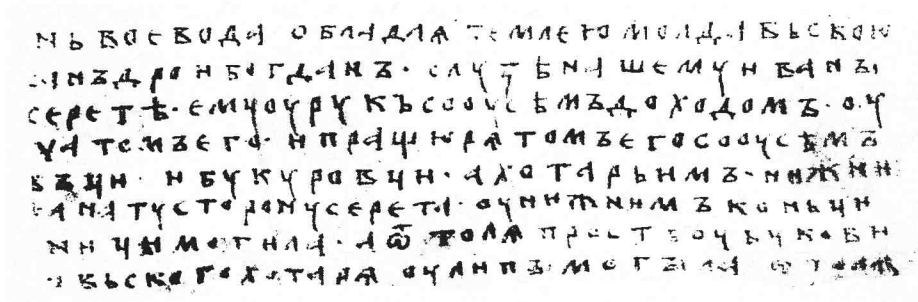

Uncială documentară. Actul lui Roman Muşat din 30 martie 1392.

prea puţin vizibilă extremitatea de sus a hastei din mijloc, în sfîrşit domină forma străveche a lui и cu bara drept la mijloc, forma nouă cu bara deplasată spre partea superioară a literei este foarte rară[1].

Celelalte documente moldoveneşti despre care Kalužnlacki credea că sînt scrise în uncială de fapt sînt scrise îr semiuncială. Din Ţara Românească şi Transilvania nu există nici un document scris în uncială.

Semiunciala.

Cerinţa de cărţi bisericeşti ce creştea din zi în zi, a determinat pe scribii care trebuiau să satisfacă o astfel de stringenţă să scrie mai repede şi prin aceasta să încalce regulile de bază în schiţarea literelor unciale. Astfel grafemele au început să se scrie înclinate spre dreapta şi mai aproape unul de altul, liniile marginale curbe au devenit mai scurte, iar barele de unire ale elementelor constitutive a literelor s-au mutat

1) Vezi facsimilul la Aurelian Sacerdoţeanu şi Damian P.Bogdan, Culegere de facsimile pentru Şcoala de arhivistică, Seria slavă, fas. I (nr.I-20), Bucureşti 1943, planşa IV.

www.dacoromanica.ro

regulat ceva mai sus de mijloc. Datorită acestor schimbări grafia a pierdut caracterul geometric şi acurateţa schiţării grafemului proprii uncialei chirilice a devenit mai neregulată, cu mai multe spirite, accente şi punctuaţie faţă de primul tip grafic slav. Aceasta este constituţia scrierii semiunciale, ce în cărţile extrase din Scriptură - evanghelie, apostol şi psaltire este o grafie caligrafică şi o numim semiuncială literară caligrafică faţă de semiunciala literară obişnuită a altor manuscrise religioase ce nu sînt extrase din Scriptură.

Ambele tipuri - cu unele excepţii - se caracterizează în manuscrisele româno-slave prin următoarele: 1) hastele inferioare ale literelor ⰷ, ⰲ, ⰳ, ⰹ, ⰵ, ⰴ, ⰻ depăşesc regulat rîndul mai ales ultimul de pe pagină, la fel şi hasta superioară a literei ⰱ ; 2) pe lîngă ⰱ uncial apare deseori şi un ⰱ cu bucla superioară microscopică; 3) ⰵ are partea de sus a hastei verticale aproape dispărută; 4) ⰱ are deseori bucla mult mai mică faţă de restul elementelor componente ale grafemului; 5) partea superioară a literei ⰷ este foarte mică faţă de partea inferioară; 6) arcada sau unghiul ascuţit ce uneşte verticalele literei ⰾ regulat depăşeşte rîndul de jos; 7) apariţia regulată în suprascriere a literelor cursive ⰽ şi ⰷ - sub forma a doi de ⰲ în ligatură. Semiunciala literară caligrafică se înfăţişează faţă de semiunciala literară obişnuită ca un scris mare - identic ca mărime uncialei - frumos, supranumit de unii specialişti scris liturgic moldovenesc. Uneori această semiuncială este caracterizată chiar ca foarte mare cum o face A.Jacimirski pentru unele evanghelii şi apostoluri moldoveneşti din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea aflate în Bibliotecile Naţionale de la Viena şi de la Berlin. Semiunciala literară caligrafică păstrează cîrligele literelor unciale însă ici şi colo începe să apară lungimea inegală dintre cele două cîrlige ale literelor ⰰ, ⰸ, ⰱ şi ⰲ , fapt ce devine aproape o regulă în semiunciala literară obişnuită.

Semiuncială literară caligrafică constituie scrisul de pildă a următoarelor manuscrise din Ţara Românească: tetraevangheliarul scris în anul 1471, din care o pagină o reproduce prof. V.Mošin în anul 1966 în minunatul său album de paleografie iugoslavă (manuscrisul se află în Biblioteca Saltykov-Ščedrin din Leningrad), tetraevangheliarul din sec. al XV-lea aflat la Muzeul

www.dacoromanica.ro

Naţional din Praga, despre care eruditul paleograf ceh J.Vasica susţine că este scris în uncială, tot el reproduce o pagină în catalogul ce l-a publicat în anul 1957 împreună cu excelentul specialist în paleografia glagolitică J.Vajs. La fel tetraevangheliarul ferecat de postelnicul Marcea în anul 1519 - ce se găseşte în Muzeul de Artă al Republicii Socialiste România⇔ copistul acestuia imitînd scrisul lui Gavriil Uric. Cîteva pagini din acest manuscris a reprodus în culori Victor Brătulescu în teza sa de doctorat. In aceeaşi grafie sînt scrise şi următoarele manuscrise: nr.84, din sec. al XVI-lea aflat în Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România, din care o pagină reproduce în facsimil Ecaterina Piscupescu în teza sa de doctorat; un tetraevangheliar din acelaşi veac, aflat în Muzeul Naţional din Praga - o pagină este reprodusă în catalogul amintit al lui Vasica şi Vajs; tetraevangheliarul scris în anul 1643 foarte frumos, după cum dovedesc facsimilele publicate de cunoscutul nostru arheolog I.Barnea în anul 1944 - manuscrisul şi află sub nr.13 în fondul slav al Bibliotecii Academiei Republicii Socialiste România.

Din Moldova avem în semiuncială literară caligrafică minunatele tetraevangheliare lucrate de Gavriil Uric, aflate unul în Biblioteca Bodleiană de la Oxford - după care I.Bianu a publi-

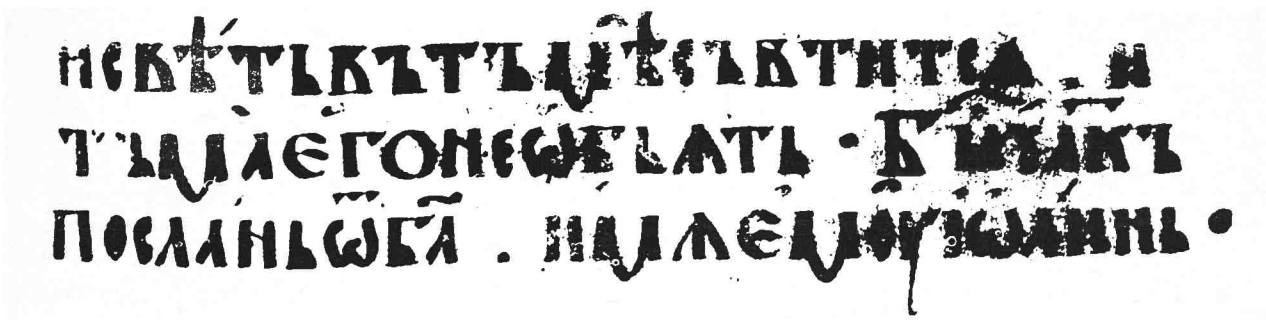

Semiuncială literară, caligrafică. Tetraevangheliarul scris de Gavriil Uric în anul 1428.

cat în 1922 frumoase reproduceri în culori - iar al doilea în Muzeul de Artă al Republicii Socialiste România - reproduceri la Stelian Petrescu şi Corina Nicolescu; tetraevangheliarul din anul 1473 destinat mînăstirii Homor, studiat temeinic de I.Bogdan care a dat şi facsimile, după cum o pagină este reprodusă şi în albumul Kalužniacki - Sobolevski. O frumoasă grafie prezintă tetraevangheliarul din anul 1474 aflat în Muzeul istoric de stat din Moscova, iar o scriere foarte frumoasă înfăţişează manuscrisul cu acelaşi conţinut din anul 1493 aflat în Biblioteca Naţională din

www.dacoromanica.ro

München, din care N.Iorga a redat cîteva pagini în facsimile. In semiuncială caligrafică s-a scris tetraevangheliarul ce Ştefan cel Mare l-a donat în anul 1495 bisericii din satul Borzeşti, codex aflat astăzi în Biblioteca mînăstirii Zografu de la Athos - condusă astăzi această mînăstire de arhimandritrul Dometie Trihenea născut în satul Tilişca din judeţul Sibiu.- . Din acest manuscris a dat o reproducere Marcu Beza. In aceeaşi grafie este apostolul din anul 1500, aflat în Biblioteca Academiei noastre din care E.Piscupescu a reprodus o pagină[1]; tetraevangheliarul de la Neamţ din anul 1512 - reproduceri la Stelian Petrescu-şi manuscrisul cu acelaşi caracter din anul 1534 aflat în colecţia Pogodin al Bibliotecii Saltykov-Ščedrin din Leningrad. Intr-o foarte frumoasă scriere se înfăţişează tetraevangheliarul din anul 1534, ce se găseşte în Biblioteca Naţională de la Viena, după care a dat reproduceri Emil Turdeanu. Din acelaşi an este un alt tetraevangheliar aflat tot în Biblioteca Saltykov-Ščedrin din Leningrad - din care Mošin a reprodus o pagină, la fel două manuscrise cu acelaşi conţinut ale lui Petru Rareş, descoperite în Biblioteca Sfîntului Mormînt de la Ierusalim de M.Beza, după care N.Iorga a reprodus pagini.

Tot aşa după tetraevangheliarul din 1551, M.Beza a dat o pagină în culori. In aceeaşi grafie sînt lucrate şi următoarele codexuri; tetraevangheliarul din secolul al XVI-lea - nr. 177 din Biblioteca Academiei noastre - ca şi cel de sub nr. 178, apostolul din anul 1610 al cărturarului cleric moldovean Anastasie Crimca, aflat în Biblioteca Naţională de la Viena - reproduceri la N.Iorga -. Scris frumos este tetraevangheliarul din anul 1655, ce se găseşte în Biblioteca Patriarhiei din Ierusalim - o reproducere la M.Beza. In semiuncială caligrafică este tetraevangheliarul de la Neamţ 1644 - reproduceri la Stelian Petrescu - şi cel din 1655, descoperit de Marcu Beza la Ierusalim - reproduceri la M.Beza şi N.Iorga -. Frumos scrisă este şi evanghelia de la Elisavetgrad, aflată în Biblioteca Lenin din Moscova - reproduceri la M.Ščepkina.

---

1) Frumoase reproduceri după mai toate manuscrisele din timpul lui Ştefan cel Mare se află în Repertoriul monumentelor şi obiectelor de artă din timpul lui Ştefan cel Mare, îngrijit de M.Berza şi publicat în anul 1958 de Editura Academiei noastre.

www.dacoromanica.ro

Sînt şi abateri de la regulă în sensul că şi cărţi ce nu sînt extrase din Scriptură sînt scrise în semiuncială literară caligrafică chiar minunată cum este de pildă Liturghierul de la Slatina din secolul al XVI-lea, ce se găseşte în Muzeul de artă al R.S.România - reproduceri în culori la V.Brătulescu. In semiuncială literară caligrafică este şi Parenesisul lui Efrem Sirianul din acelaşi veac, aflat în Biblioteca Centrală de Stat, unde provine din colecţia lui Grigore Creţu, cunoscut mai ales în literatura de specialitate prin editarea Lexiconului lui Mardarie Cozianul.

Semiunciala literară caligrafică din Moldova deşi a fost influenţată în folosirea unor caractere de grafia sud-slavă, are totuşi un specific propriu - frumuseţea şi acurateţea acestei scrieri este evidentă. Din acest punct de vedere sînt foarte potrivite cuvintele ce le exprima încă în 1935 genialul nostru istoric N.Iorga cînd punea faţă în faţă scrisul sîrbului Nicodim - din cunoscutul său tetraevangheliar - cu cel al manuscriselor moldoveneşti. "Literele nu samănă - scria N.Iorga - , ale lui Nicodim fiind rotunde, mărunte, strivite, cum se întrebuinţau de către Slavii de Sud, pe cînd cele din manuscriptele moldoveneşti sînt mult mai înalte, mult mai supţiri - de la o vreme puţin alecate - şi constituie ele însele o operă de artă. E de ajuns să vadă cineva numai o foaie dintr-un manuscript moldovenesc din secolul al XV-lea şi al XVI-lea ca să constate că, fără o linie colorată şi fără cea mai mică încercare de desemn, se produce totuşi o impresie estetică" - îşi încheie caracterizarea neuitatul dascăl.

De altfel aşa se explică faptul că minunatele modele grafice ale semiuncialei literare caligrafice din Moldova au influenţat nu numai unele manuscrise din Ţara Românească şi Transilvania ci şi codexurile ruseşti. De pildă există manuscrise ruseşti care numai după colofon li se poate stabili originea căci altfel sînt o reproducere perfectă a grafiei moldoveneşti. Cel mai vechi text în acest sens este un triod din anul 1466, iar despre o astfel de înrîurire au scris învăţaţi ruşi consacraţi ca de pildă: A.Sobolevski, M.Speranski şi N.Petrov.

Semiunciala literară obişnuită se deosebeşte de cea caligrafică întîi prin lungimea inegală a cîrligelor literelor A

www.dacoromanica.ro

т ѣ şi ѳ - cum am arătat şi mai sus; Λ suprascis este numai dintr-un triunghi aşezat pe o linie orizontală, apare un β oval iniţial; ст şi ѣ uneori îşi pierd unul dintre cîrlige, т suprascris este în formă de arc cu săgeată, apare suprascris şi un м cu trei mici verticale sprijinite sus pe o orizontală; т şi ѣ în formă minusculă ca şi ѵ apar întîi la sfîrşit de rînd apoi chiar în rînd spre sfîrşitul textului.

Astfel în semiuncială literară este scris în Ţara Românească un Triod al Florilor din prima jumătate a sec.al XV, aflat în Biblioteca Saltykov-Scedrin - o reproducere în albumul citat al lui Mošin. Din Moldova remarcăm în primul rînd toate mineile şi zbornicele scrise de Gavriil Uric - aflate în bună parte în colec-

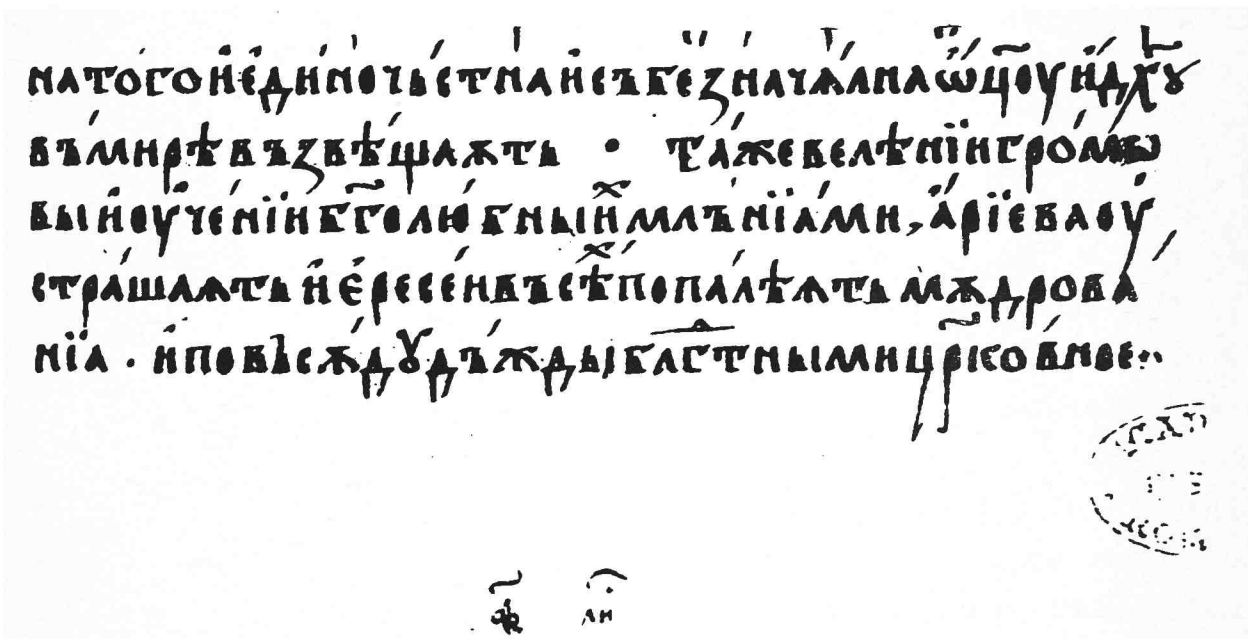

Semiuncială literară obişnuită. Zbornicul lui Gavriil Uric din anii 1428-1450, în Biblioteca Academiei R.S,R. Fondul slav nr.149.

ţiile Academiei noastre [1]. In aceeaşi ordine de idei sînt: pomelnicul mînăstirii Bistriţa, publicat de autorul rîndurilor de faţă care a dat reproduceri atît în ediţie cît şi într-un studiu apărut în Analele Academiei Române; un zbormic din anul 1512, aflat în Biblioteca din Leningrad a Academiei de ştiinţe a U.R.S.S.-ului - o

1) Notăm că în manuscrisul 164 se află Viaţa lui Ioan cel nou text de întindere de 15 pag., ce a fost reprodus de competentul istoric literar bulgar Pen'o Rusev în lucrarea Grigorij Camblak v Rumănija i v starata rumănska literatura, Sofia 1966.

www.dacoromanica.ro

pagină reprodusă de Jacimirski în 1907 - ; "Viețile crailor și ale arhiepiscopilor sîrbi" - o prelucrare a cronicarului Azarie din anul 1567 - codex studiat cu reproduceri de I.Radu-Mircea în 1966; un liturghier moldovenesc din anul 1568, aflat în Biblioteca Academiei Iugoslave din Zagreb - o reproducere în frumosul album al lui Mošin din 1952 ce însoțește excelentul său catalog din 1955 ca și tipicul lui Anastasie Crimca ce se găsește în colecția Pogodin din Biblioteca Saltykov-Ščedrin.

In semiuncială literară obișnuită sînt scrise în Transilvania două apostoluri de la sfîrșitul secolului al XVI-lea, aflate în Biblioteca Centrală de Stat; un zbornic din Banat, datat prin secolul al XVI-lea, ce se găsește în Biblioteca Episcopală din Arad - o reproducere la Corina Nicolescu - ca și un tetraevangheliar aflat în Biblioteca Filialei de la Cluj a Academiei, scris în același veac - o reproducere la Corina Nicolescu.

Semiunciala documentară apare întîi în actele moldovenești primul text în acest sens fiind hrisovul lui Iuga din (28 noiembrie 1399), ajuns la noi numai în fragment, ce se păstrează la Arhivele Statului din Iași - o reproducere am publicat în anul 1939. Semiunciala documentară se aseamănă cu semiunciala literară obișnuită moldovenească, însă alături de elemente semiunciale mai păstrează din unciala chirilică veche pe ✱ simetric - cum o dovedesc actele lui Alexandru cel Bun din anul 1400 - 29 iunie și 4 august (în cel din 4 august apare și ✱ minuscul) aflate în Biblio-

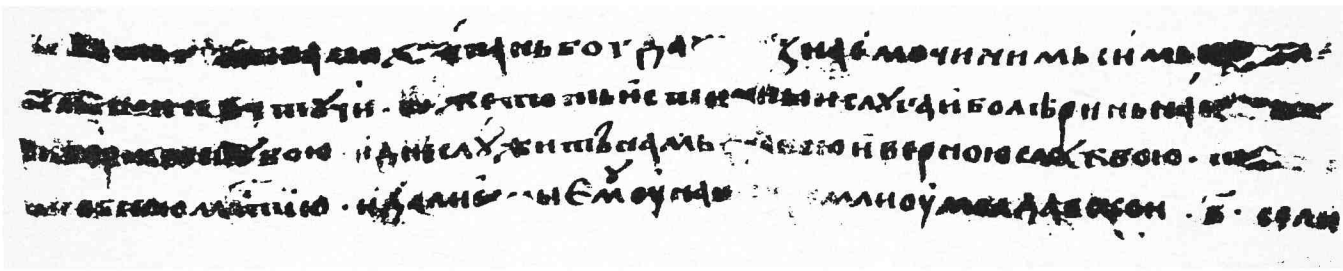

Semiuncială documentară. Actul lui Alexandru cel Bun 29 iunie 1400.

teca Academiei noastre. Insă această semiuncială se deosebește de semiunciala literară obișnuită prin faptul că își pierde cîrligele, este un scris în general mai frumos, apare în rînd 7" cu trei mici verticale, sînt prezente ceva mai multe forme minuscule nu însă atîtea încît să merite caracterizarea de minusculă documentară mixtă. Astfel în semiuncială documentară sînt scrise de pildă

www.dacoromanica.ro

următoarele acte de la Alexandru cel Bun: 30 iulie 1401, 1 august 1403, 6 octombrie 1407 , 16 septembrie 1408, 18 aprilie şi 18 noiembrie 1409, 10 mai şi 22 septembrie 1411, 20 decembrie 1414. Dintre documentele private remarcăm în acest sens zapisul boierului Cîrstea dat mînăstirii Neamţ înainte de la 10 octombrie 1448 - o reproducere în studiul nostru Diplomatica slavo-română, apărut în 1956.

In documentele din Ţara Românească semiunciala documentară apare cu totul sporadic şi în acest sens citäm de exemplu hrisovul emis la 20 iunie 1586 - aflat în Biblioteca Academiei Iugoslave din Zagreb - o reproducere în catalogul lui Mošin din 1952. In aceeaşi grafie este de pildă hrisovul lui Leon Voievod din 14 februarie 1630, ce se găseşte în Biblioteca mînăstirii Ivir de la Athos - reprodus în anul 1945 de eminentul bizantinolog german F.Dölger - cît şi hrisovul lui Alexandru Mihnea din 23 mai 1639 aflat în colecţiile Arhivelor Statului din Bucureşti.

Documentele din Transilvania nu cunosc semiunciala.

Cursiva.

Dezvoltarea din ce în ce mai puternică a cerinţei de carte nu numai pentru nevoile bisericii ci şi pentru necesităţile diurne are ca rezultat obţinerea unei grafii noi, mai raţionale şi mai economice, prin urmare măruntă şi clară - prin claritate înţelegîndu-se lectura rapidă a cuvîntului şi a rîndului cît şi simplificarea ductului literii. Aşa s-a ajuns la o scriere rapidă, la cursivă, ale cărei trăsături principale sînt următoarele: 1. tendinţa de a lega între ele caracterele grafice dar numai în măsura în care formele lor se pretează; 2. simplificarea traseului grafemelor spre a-l face mai curgător; 3. o singură secvenţă, o singură ridicare de pană în crearea unor litere ca de pildă în cursiva româno-slavă a următoarelor: $\alpha = a, \alpha = Б; \square, \beta, \beta, \jmath = r, \varepsilon, з, \mu, \varsigma; 7, \gamma, \infty = T; \nu = Ч$ şi $y, \sigma, \Delta = b, \omega$; 4. abundenţa prescurtărilor. Cursiva se deosebeşte de semiuncială atît prin mica ei dimensiune cît şi prin întinderea şi rotunjirea liniilor drepte ale literelor. Legea minimului de efort este cea care stăpîneşte din plin scrierea cursivă căci prin efort minim şi deplină comoditate se scrie repede şi mult. Scribul urmînd a executa continuu aceleiaşi mişcări muşchiulare pentru desenul uneia şi aceleaşi litere, ajunge datorită obişnuinţei grafice fiindcă scrie mult şi des - să

www.dacoromanica.ro

execute desenul respectiv cu o siguranţă şi uşurinţă din ce în ce mai mare; apoi spre a înlătura oprirea continuă la fiecare ridicare a instrumentului de scris, va suprima mişcările de prisos, va înlănţui traseul grafic şi va creia variante ale aceluiaşi grafem, variante ce vor înlesni iuţeala. In urma iuţelei, unghiurile ascuţite ale literelor se rotunjesc, linia verticală se încovoaie, cea curbă tinde spre verticală şi astfel se constituie un şir întreg de variante grafice pentru una şi aceeaşi literă.

Cursiva literară apare pentru prima oară în grafia cărturarului nemţean Gavriil Uric, manuscrise întregi a scris acest scrib şi învăţat în cursivă, din care unele file se păstrează în Biblioteca Academiei noastre. Acelaşi scris foloseşte Gavriil

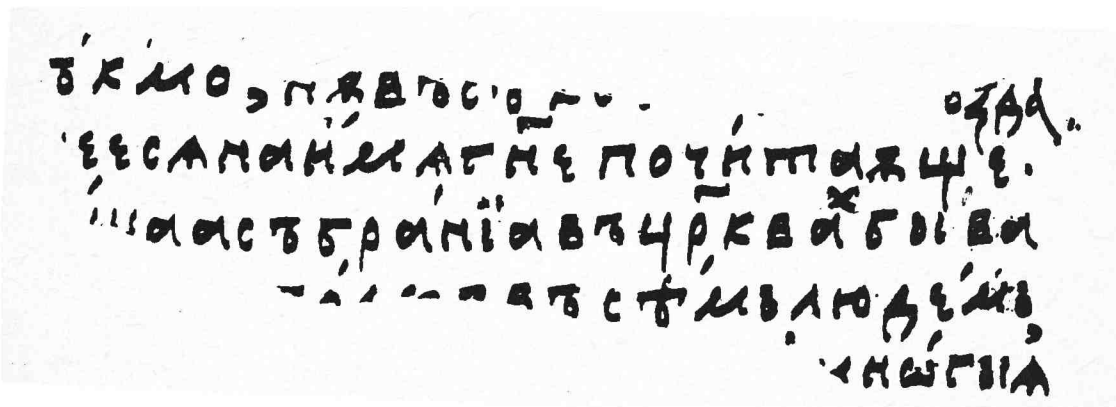

Cursiva literară a lui Gavriil Uric.

Uric în notarea omisiunilor cum şi în numerotarea filelor articolelor din zbornicele sale cum o dovedesc de pildă următoarele manuscrise aflate în Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România: nr. 122,123 136, 143, 164 şi 156. De altfel acest scrib foloseşte următoarele tipuri grafice: semiunciala literară caligrafică, semiunciala literară obişnuită, cursiva şi minuscula. Scrisul cursiv al lui Gavriil Uric se apropie de cursiva bizantină din care împrumută de exemplu forma patrată a literei β, grafemele ε, κ şi μ. Insă literele - schiţate unele dintr-o singură secvenţă de pildă: α, β, β - în formă pătratată - $\eta, \epsilon, \zeta, \lambda, \mu, o, \pi, \rho, c, \omega, \tau, \upsilon$ sînt prea puţine legate între ele - există μ legat cu τ. Scrisul literar cursiv al lui Gavriil Uric este imitat de copistul Casian din vremea lui Ştefan cel Mare; seamănă mult cu scrisul lui Gavriil Uric şi cursiva omisiunilor din Paranesisul lui Efrem Sirianul aflat în Biblioteca Centrală de Stat - citat mai sus.

www.dacoromanica.ro

Cursiva documentară se manifestă prin unele prezenţe ale sale în cel mai vechi izvor diplomatic ce ni s-a păstrat din Ţara Românească - hrisovul lui Vladislav I destinat mînăstirii Vodiţa - unde litere cursive sînt în context de pildă următoarele: К format din două părţi - prima o verticală iar alături de ea linia frîntă uncială este transformată într-un с ce mai tîrziu şi anume din secolul XV aceeaşi literă va avea şi o formă constituită numai din două linii verticale -, а, м şi и din амин- scrise toate legate, iar în subscrierea neautografă este grecescul ∝ legat de ъ de aceeaşi origină sînt ε şi ω. De altfel din capul locului este de precizat că aproape nu există document româno-slav care să fie scris de la început şi pînă la sfîrşit numai în cursivă, căci elementele cursive se încadrează din plin în scrierea minusculă. In unele hrisoave de la Mircea cel Bătrîn apare в pătrat, literă ce în aceeaşi formă pătrată există cu o diagonală trasată în patrat de la stînga jos la dreapta sus în cîteva acte la Dan al II-lea, Vlad Dracul şi Vladislav al II-lea. ѵ pentru у apare încă în hrisovul lui Mircea cel Bătrîn din anul 14o7 ca şi în unele de la Dan al II-lea, iar ѣ în formă de triunghi este prezent în actul lui Dan al II-lea din 23 octombrie 1432 cît şi în acte de la Alexandru Aldea, Vlad Dracul şi Vladislav al II-lea. б ca un д glagolitic însă cu buclele în interior, apare într-un hrisov moldovenesc din lo iulie 16o3 păstrat în fondul Spiridoniei de la Filiala din Iaşi a Academiei. O formă cursivă specială a literei з aşa cum apare de pildă în actul lui Ştefan cel Mare din 7 aprilie 1458 - în dată - a fost citită de I. Bogdan ca и.м suprascris sub forma a trei linii verticale microscopice, la distanţe egale între ele, apare destul de frecvent în actele lui Ştefan cel Mare între care şi cel din 18 februarie 1466. Litera ч identică, ca formă lui у=ѵ este prezentă încă într-un act moldovenesc din 12 august 1452 unde antroponimicul Станчул (ъ) poate fi foarte bine citit ca Stanuul, aceeaşi identitate apare şi în alte acte moldoveneşti mai ales din vremea lui Ştefan cel Mare - cum este de pildă hrisovul din 14 aprilie 1475. Puternica cursivitate a scrisului face ca uneori litera ъ să fie făcută ca un о cum este de exemplu în actul moldovenesc din 23 aprilie 1441 ca şi în cel cu data 11 martie 1446. ѣ în formă de triunghi trece din cursiva Ţării Româneşti în Moldova unde formează o caracteristi-

www.dacoromanica.ro

că mai ales a grafiei actelor lui Ştefan cel Mare - însă această formă apare în Moldova înainte de marele domn, după cum aceeaşi literă are forma grafemului ⍥ , de pildă în actul moldovenesc din 18 octombrie 1435 ca şi în alte hrisoave provenind din aceeaşi ţară. Aceeaşi rapiditate a scrisului face ca în unele acte moldoveneşti, ca de pildă cele emise la 11 martie 1446 sau 22 august 1447 *б* să se scrie uneori ca *и*. Cursiva apare din plin în semnătura unor acte româno-slave din sec. al XVII-lea - avînd toate literele legate - ca de pildă cea a lui Simion Movilă într-un document din 17 iulie 1607, a lui Ieremia Movilă sau a marelui logofăt într-un act din 26 martie 1626.

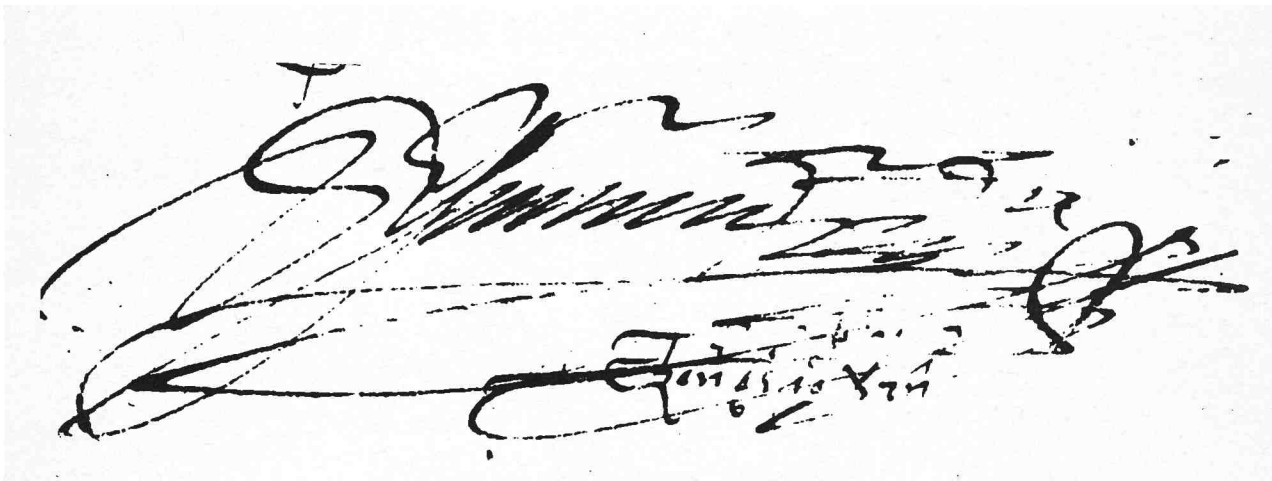

Cursiva documentară. Iscălitura lui Ieremia Movilă.

Movileştii transmit această cursivitate şi Ţării Româneşti; de pildă într-un act din februarie 1619 unde semnează Gavriil Movilă, la fel şi la Alexandru Iliaş.

Ca elemente cursive în documentele româno-slave apar încă din secolul al XV-lea următoarele: ⍺ = ⍺; ⍺, ⍥ = ⍵; ◻ şi ⍁ = в; ⍙ şi ⍙ = ⍙; ⍷, ⍣, ⍣ şi ⍣ = ⍣; ⍹, ⍢ = и, ⍤ şi ⍤ = к, ⍦ şi ⍦ = м; ⍨; ⍩; ⍪ ⍫ şi ⍬ = т ⍵; ⍭ = ч şi ⍮; ⍙ = ⍶, ⍷, ⍙ şi ⍙.

Este de reţinut apoi şi faptul că în cursiva documentară spre deosebire de cea literară apar mai multe caractere legate între ele ca de pildă în secolul al XIV-lea; ⍙ cu ⍺ şi ⍙ cu ⍳ în suprascriere. In veacul următor în plus apar de exemplu: ⍫ minuscul cu ⍵ cursiv, ⍺ cu ⍵ minuscule, ⍙ cu ⍷ cursive, ⍙ minuscul cu ⍷ cursiv, ⍙ minuscul cu ⍳ cursiv, ⍙ cursiv cu ⍶ minuscul, ⍤ cu ⍥, ⍫ cu ⍳, ⍫ minuscul cu ⍵ cursiv, ⍢ cursiv cu ⍺ minuscul, ⍩ cu ⍺ minuscul, ⍤ minuscul cu ⍬ cursiv, ⍲ cursiv cu ⍹ minuscul, ⍤ cursiv

www.dacoromanica.ro

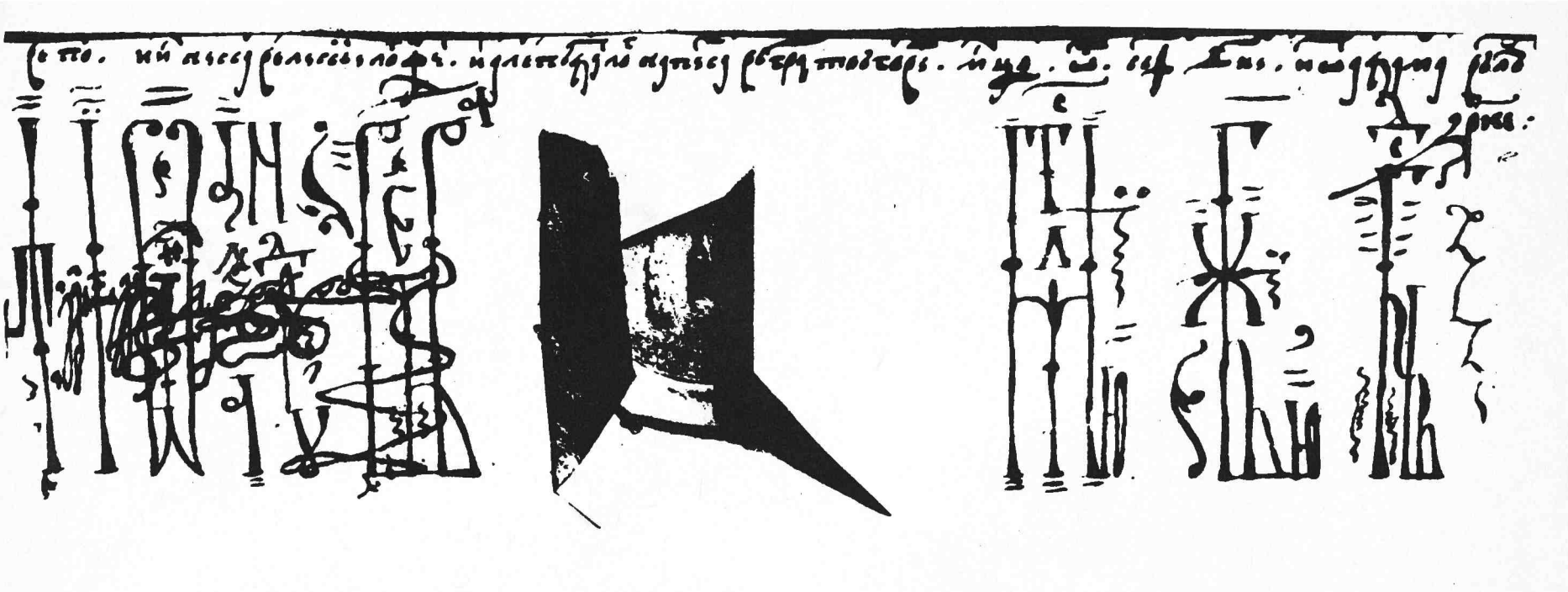

Cursivă documentară. Iscălitura lui Alexandru Iliaş domn al Ţării Româneşti - peste prima parte din subscrierea neautografă

www.dacoromanica.ro

cu а minuscul м cu а şi м cu г. In secolul al XVI-lea sînt spre pildă: minusculele: д cu р, п minuscul cu /, minusculul с cu minusculele к şi о, м cursiv cu а minuscul, с cu д, р minuscul cu м cursiv; iar în secolul al XVII-lea sînt în plus de exemplu: ѱ minuscul cu м cursiv, д cu N, т cu а - ambele minuscule, т minuscul cu ε cursiv, а minuscul cu м şi г cursive, м cursiv cu ч minuscul.

Elementele cursive documentare din Transilvania sînt aceleaşi ca în Ţara Românească şi Moldova: între grafia textelor româno-slave dintre cele trei provincii istorice româneşti există o puternică interferenţă.

Minuscula.

Scrierea minusculă constituie o stilizare a grafiei cursive, de care însă se deosebeşte prin următoarele particularităţi: 1. hastele depăşesc rîndul în jos sau în sus, ori una şi aceeaşi hastă trece de rînd atît în sus cît şi în jos aşa că următoarele forme grafice sînt minuscule: ҁ, ҁ şi ҁ = а; в, в şi в = в; ѕ = г; к = д; *, *, *, * = *; 2 şi 3 = з; ѕ; *, л = л; м, м = м; п; р; т, т, т = т; у, ѳ, х, ѵ; ф, х, ч, ѱ, ѯ, ъ, ъ, ъ, şi ъ = ъ; ь; ь, ь, ь = ь; ѣо = ѣо; ѣа = ѣа; ѯ; ѱ, ѳ, ѳ şi у;

2, datorită acestei depăşiri de rînd literele se încadrează în sistemul grafic tetraliniar, adică grafemele sînt cuprinse în spaţiul a patru linii paralele orizontale imaginare, aceasta spre deosebire de tipurile grafice: capital, uncial, semiuncial şi cursiv ce se situează în sistemul grafic biliniar; 3. hastele orizontale ale literelor ъ şi ь se lungesc, iar apoi deseori se şi ondulează; 4. alături de forma unghiulară a părţii superioare a grafemelor з şi ъ intră în uz şi devine mai frecventă forma rotunjită; 5. apare deasa intersectare a hastelor inferioare a-le literelor învecinate sau apropiate.

Există două tipuri ale minusculei: minuscula propriu-zisă şi minuscula mixtă. Cea dintîi cuprinde numai elemente minuscule şi cursive, iar a doua şi litere semiunciale. Ambele tipuri sînt strîns legate de scrierea cursivă prin: 1. ductul rapid al literelor; 2. mai multe forme grafice pentru unul şi acelaşi caracter; 3. schiţarea dintr-o singură secvenţă a unor grafeme; 4. scrierea uneori legată a literelor învecinate; 5. folosirea mai ales în minuscula documentară a următoarelor forme grafice cursive: о, ѿ, в, г, є, ε, ѡ (suprascris) /, и, іс, н, л, м, N, о, ѡ, п, ч, ъ, ь, ьі, ѣо, ѣа, ѣє, ѧ şi ѫ. - Din semiuncială minuscula documentară a împrumutat lungirea hastelor inferioare ale lite-

www.dacoromanica.ro

relor ʒ, ρ, ɣ, ϕ, χ, ψ şi ѱ pe care apoi le-a dezvoltat puternic minuscul. Scrierea minusculă există de pildă în paleografiile bizantină şi latină. Minuscula chirilică a fost influenţată de minuscula bizantină care după cronologia lui Gardthausen cunoaşte următoarele perioade: veche, din anii 835-972; medie, din anii 972-1204 şi nouă, din anii 1204-1500. Insă cercetările mai noi au întins înapoi prima perioadă şi anume la anul 705 - cum arată A.Dain. Din minuscula bizantină au fost împrumutate în paleografia româno-slavă următoarele forme grafice: ϑ, β, ϐ, ſ, ʒ, λ, ϻ şi ϻ; ϒ, ɣ, iar din cursiva bizantină prezentă în minuscula de aceeaşi origine sînt: ∝, ϖ, λ, ε, ʒ, κ, ϖ (u), ∞. Minuscula bizantină a fost studiată pe larg de Gardthausen, iar dintre studiile recente temeinice este de remarcat cel al E.Granstrem.

Grafia minusculă bizantină după cum scrie şi Granstrem este un scris elegant, armonios, în care formele unciale, (la slavi şi la noi cele semiunciale , dar aceasta numai pentru minuscula mixtă, D.P.B.) ale literelor se folosesc alături de cele minuscule, însă ceva mai rar ca ultimele. Numărul abrevierilor şi al ligaturilor nu este mare, lista şi formele lor fiind strict stabilite. Grafia minusculă bizantină are drept scop claritatea şi frumuseţea scrisului - arată între alţii şi strălucitul elenist francez regretatul A.Dain. In aceeaşi ordine de idei un alt cunoscut învăţat francez, J.Fevrier scrie următoarele: anumite litere zise lungi lansează hastele lor deasupra sau dedesubtul rîndului în aşa fel că se recurge la încadrarea nu între două linii orizontale paralele ci între patru. In timp ce ε şi ∝ se înscriu între două linii mediane, ſ atinge linia superioară, iar ɣ linia inferioară. Această modificare în afară dă mai multă eleganţă grafiei, face textul mai lizibil, detaşînd limpede anumite litere.

Referitor la minuscula româno-slavă este de precizat faptul că faţă de minuscula bizantină cronologia este inversă căci întîi apare minuscula mixtă şi apoi minuscula propriu-zisă.

După facsimilele ce am publicat în anul 1956 la sfîrşitul lucrării Diplomatica slavo-română, învăţatul iugoslav G. Čremošnik a studiat minuscula documentară româno-slavă spre a dovedi caracterul minuscul din diplomatica bulgară, iar primele documente din Ţara Românească au fost cuprinse în obiectul unui studiu al distinsului paleograf din aceeaşi ţară V.Mošin.

www.dacoromanica.ro

Urmînd cronologia minusculei româno-slave vom prezenta întîi minuscula mixtă atît literară cît şi documentară iar apoi minuscula propriu-zisă.

Minuscula literară mixtă apare în Ţara Românească de exemplu în colofonul codexului nr.462 din Biblioteca Academiei unde sînt minuscule literele ѣ , ѧ suprascris, ѕ, ꙁ, ѓ iar semiunciale: а, г, з. Acest manuscris s-a lucrat în anul 1549. In aceeaşi situaţie este şi manuscrisul din anul 1573, aflat de asemenea în Biblioteca Academiei. In minusculă literară mixtă este şi textul slavon al vestitelor Invăţături ale lui Neagoe Basarab, unde avem un şir întreg de litere legate între ele ca de pildă: ѧ cu а , т cu р, м cu ѓ, є cu м, х cu ѡ, ѧ cu і, м cu ѕ, є cu ѧ şi cu а, т cu р şi cu і, т cu р şi cu о minuscule şi cursive fiind: а, б(ѡ), в, д, ж, к, м, т, ѓ etc.; iar semiunciale unele din formele literelor б, г, д, з etc.

In Moldova avem în minusculă literară mixtă Dioptra mînăstirii Sfîntului Onofrei din Lvov, datată prin secolele al XIV lea - XV-lea - o pagină reprodusă în Kaluźniacki - Sobolevski.La fel remarcabilul zbornic al lui Isaia de la Slatina, aflat în Biblioteca Academiei de Ştiinţe a Republicii S.S.Ucraina din Kiev, manuscris ce cuprinde următoarele cronici moldoveneşti din veacul al XV-lea şi al XVI-lea: Letopiseţul de la Putna nr.1, cronica lui Macarie şi cea a lui Eftimie. In acest codex apar ca minuscule unele forme grafice ale literelor: а, ж, к, ꙁ, ѣ, ѓ iar omisiunile sînt scrise în cursivă - aceasta după microfilmul ce a binevoit să ne trimită conducerea bibliotecii respective. Aceeaşi grafie stă la baza colofoanelor mai multor manuscrise religioase din Moldova din care remarcăm de exemplu cel al tetraevangheliarului de la Voroneţ din anul 1550 - o pagină în mărime naturală dă albumul Kaluźniacki - Sobolevski. Tot în minusculă literară mixtă este scris şi codexul din Biblioteca Academiei noastre ce cuprinde la sfîrşit Letopiseţul de la Bistriţa.

Minuscula documentară mixtă apare pentru prima oară în Ţara Românească unde caracterizează hrisovul lui Vladislav I destinat mînăstirii Vodiţa - originalul la Arhivele Statului Bucureşti, o reproducere mai reuşită în albumul Sacerdoţeanu - Bogdan - . In respectivul act apar unele intersectări minuscule, cursive şi minuscule fiind unele din formele grafice ale urmă-

www.dacoromanica.ro

toarelor litere: а, в, д, ѕ, з, к, р, т, ѹ, ѕ, б, ѩ iar între semiunciale sînt de pildă cîteva din formele grafice ale următoarelor grafeme: б, г, в, д, т . In acest document д minuscul apare spre sfîrşitul textului - în întindere de 22 de rînduri - şi anume în cuvintele господарѕ , în particula да- legată de постави , în cuvîntul никодимъ şi în particula да legată de: сѹ полагаѭтъ, не потворитъ şi га оубїетъ din rîndurile 17-21. Astfel pe lîngă д obişnuit, д minuscul are aici o formă deosebit de caracteristică, fiind constituit din două haste oblice, cea din dreapta depăşind rîndul numai în jos are la la capătul de sus o buclă, pe aceasta înscriindu-se mijlocul hastei oblice din stînga mai lungă decît oblica din dreapta, ea depăşind rîndul atît în sus cît şi în jos. Această formă minusculă a literei д care în hrisovul lui Vladislav I are foarte mici diferenţieri în cele cinci aspecte ale ei, este un împrumut din diplomatica iugoslavă - împrumut stilizat însă pe pămînt românesc. In aceeaşi grafie - minusculă documentară mixtă este şi hrisovul lui Dan I din 3 octombrie 1385 - însă aici nu apare acel д caracteristic hrisovului dat de Vladislav I. In aceeaşi grafie sînt scrise cele mai multe din documentele lui Mircea cel Bătrîn, reproduse de altfel în albumul Sacerdoţeanu - Bogdan sub numerele II, V, VII, X-XI şi XIII ca şi privilegiile vamale acordate de amintitul domn unul braşovenilor şi altul lio-venilor, la fel scrisoarea sa din lo august ce o adresează regelui Poloniei Vladislav-Jagello. In minusculă documentară mixtă este apoi privilegiul vamal acordat mînăstirii Cozia de fiul şi urmaşul lui Mircea cel Bătrîn - Mihai - o reproducere în albumul citat mai sus. In aceeaşi grafie sînt şi alte acte domneşti emise de domnii Ţării Româneşti în prima jumătate a secolului al XV-lea ca de pildă: actele lui Radu Pransnaglava, Dan al II-lea - unele reproduse în Manual de paleografie slavo-română, întocmit de Henri Stahl şi autorul acestor rînduri -, diata lui Petriman din 17 iulie 1425 - reprodusă în manualul citat - şi privilegiul lui Vlad Dracul din 8 septembrie 1439 - reprodus în albumul Kalužniacki - Sobolevski. Aceeaşi grafie pentru a doua jumătate a veacului al XV-lea o au: actul lui Vladislav al II-lea din 5 august 1451 - originalul la Arhivele Statului Bucureşti -, cel al lui Vlad Ţepeş din 7 octombrie 1476 - reprodus de I.Bogdan în albumul său din 1905 -, documentele lui Basarab cel tînăr din 13 martie 1477 - reprodus de

www.dacoromanica.ro

I. Bogdan - şi 8 ianuarie 1480 - în original la Arhivele Statului din Bucureşti, hrisovul lui Vlad Călugărul din 5 februarie 1488 - reprodus în manualul Stahl-Bogdan -. Trecînd în secolul al XVI-lea minuscula documentară mixtă este foarte rară, iar în veacul următor exemplele sînt deosebit de izolate, de pildă Hrisovul Buzeştilor.

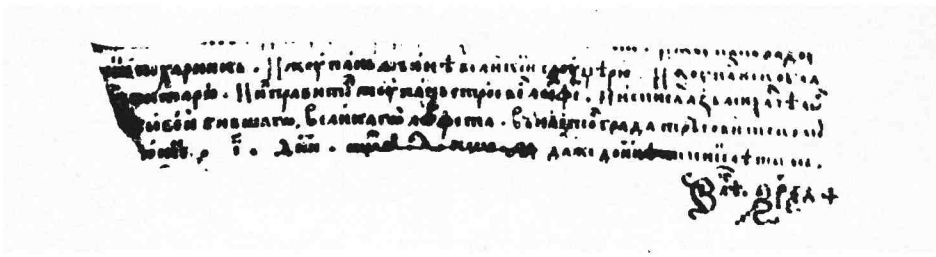

Minusculă documentară mixtă. Hrisovul Buzeştilor din 1o iunie 1656.

In Moldova minuscula documentară mixtă apare în actul din anul 1359 de închinăciune al boierilor lui Ştefan Muşat către regele Poloniei - reproducere în albumul paleografic moldovenesc al lui I.Bogdan. Astfel în actul respectiv sînt minuscule şi cursive de pildă: а şi г,є,з,к,ц,ч,ѕ şi ѣ, iar semiunciale: б,в,д,м. In aceeaşi grafie este hrisovul din 7 ianuarie 14o7 al lui Iosif mitropolitul Moldovei - reproducere în albumul Sacerdoţeanu-Bogdan

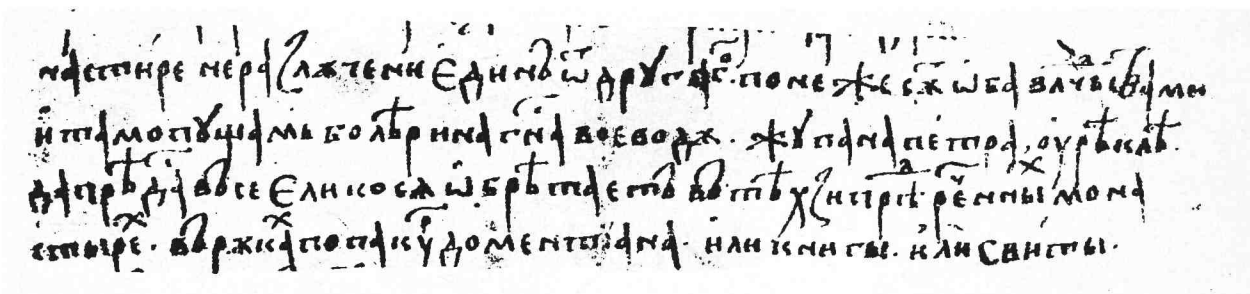

Minuscula documentară mixtă. Actul mitropolitului Iosif al Moldovei din 7 ianuarie 14o7.

- unde minuscule şi cursive sînt: а,ѫ,з,к,ѯ,ѕ,ѣ, ѳ, ѩ iar semiunciale: б,в,г,м . Acelaşi scris stă la baza actelor lui Alexandru cel Bun din 6 octombrie 14o7 - reproduse în albumul moldovenesc al lui I.Bogdan -, 7 noiembrie 14o9 - reproducere în albumul Sacerdoţeanu - Bogdan -, 6 ianuarie 1411 - reproducere în albumul Mihailovici - şi 2o decembrie 1414 - originalul în Biblioteca Academiei -. In aceeaşi grafie sînt cuprinse hrisoavele lui Ştefan cel Mare din 1 aprilie 147o şi 7 mai 1475 ca şi scrisoarea către Brăileni -

www.dacoromanica.ro

reproduse toate în albumul lui I.Bogdan -. In veacurile următoare minuscula documentară mixtă este foarte rară în diplomatica moldovenească, un exemplu formîndu-l actul dat de Vasile Lupu la 25 martie 1635.

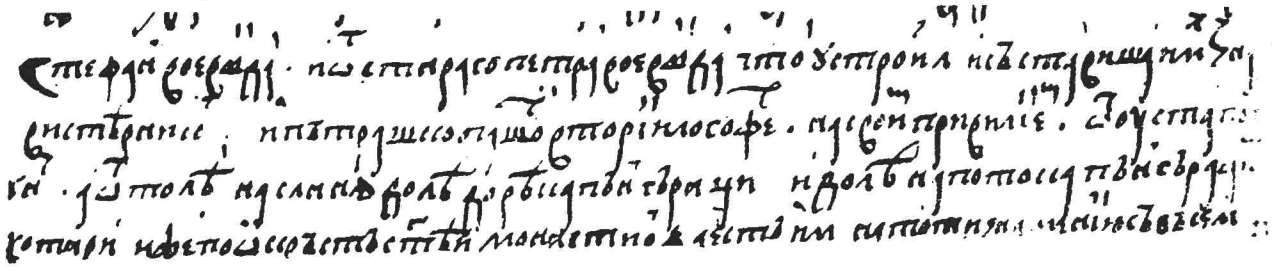

Minuscula documentară mixtă. Actul emis de Vasile Lupu la 25 martie 1635.

Minuscula literară propriu-zisă se manifestă în colofoanele unor manuscrise din Ţara Românească, cum este de pildă în manuscrisul nr.287 din Biblioteca Acedemiei unde sînt toate elementele minusculei între care şi cursivul *B* patrat.

Minuscula literară apare pentru prima oară în Moldova în unele din colofoanele lui Gavriil Uric - ca de pildă în codexul nr. 164 din Biblioteca Academiei - unde sînt minuscule şi cursive următoarele caractere: ⍺ formele bizantine ale lui B patrat şi B cu hasta verticală lungă avînd la extremităţi cîte o buclă, la fel bizantinele *K* şi *M*.

Minuscula documentară apare pentru prima oară în diplomatica Ţării Româneşti în hrisovul lui Mircea cel Bătrîn din octombrie (1389-1400) aflat în colecţiile Academiei - un facsimil în Diplomatica slavo-română a autorului lucrării de faţă. Astfel în acest hrisov apar ca minuscule şi cursive: ⍺ Б şi В - în formă patrată -, Г, Д - în cîteva variante între care una este aproape identică celei din hrisovul lui Vladislav, ж, з - *К* format din două părţi neunite între ele, prima o verticală şi al doilea un *С* chirilic, ч, ѳ, ѣ cum şi intersectarea hastelor inferioare ale unor litere vecine, fenomen ce apare încă în minuscula documentară mixtă. Aceeaşi grafie este prezentă apoi în actele lui Dan al II-lea din 1o septembrie 1421, 23 octombrie 1422 - aici apare *B* patrat avînd în interior o linie diagonală - după facsimilul dat de L.Miletič în 1900 - şi 16 septembrie 1431, în hrisoavele lui Alexandru Aldea, în scrisoarea din 2 aprilie a lui Albul, vornicul lui Alexandru Aldea, în documentele lui Vlad Dracul din 7 octombrie

www.dacoromanica.ro

1434, 1 şi 23 august 1437, 16 septembrie 144o mai şi iunie 1451, 2 august 1453, 15 aprilie 1456, 16 aprilie 1457 şi 5 martie 1458, în documentele lui Radu cel Frumos din mai şi iulie 1464, 14 octombrie 1465, 15 ianuarie 1467 şi 16 iulie 1472, în hrisoavele lui Basarab cel Bătrîn din 15 iulie 1475 şi 3o iunie 1477, ale lui Basarab cel Tînăr din ianuarie, aprilie şi noiembrie 148o, în actele lui Vlad Călugărul, în zapisul ieromonahului Macarie din 24 martie 1495 ca şi în actele lui Radul cel Mare. Modele foarte frumoase de minusculă prezintă scrisorile dregătorilor din secolele al XV-lea Gheorghe Lascăr şi Antonie cămăraş. In cele mai multe din documentele indicate este atestat fenomenul intersectării hastelor inferioare ale literelor. Forma patrată a lui *β* este prezentă destul de des, nu lipsesc nici variante foarte apropiate de *Δ* minuscul din actul lui Vladislav I, cum este de pildă în documentul lui Basarab cel Tînăr - din decembrie 1479 sau în cel reprodus de I.Bogdan în albumul său din 19o5 -, în scrisoarea lui Vlad Călugărul - reprodusă în facsimil de D.A.Sturdza în 1882 (planşa a II-a); în actele din: 7 ianuarie 149o, 1o noiembrie 1497, 13 iulie 1499, 19 iunie 15o2 şi 18 iulie 15o5. Minusculele bizantine: *β* - cu hasta verticală depăşind rîndul în sus şi în jos, iar cele două bucle sînt egale între ele - şi *Γ* apar în documentul mitropolitului Macarie datat de I.Bogdan prin anul 1482, acelaşi *Γ* şi în actul din 23 aprilie 1486 ca şi în cel din 11 septembrie 1489. Se produc modificări în constituţia unor litere, de pildă *β* bizantin cu hasta verticală lungă îşi disproporţionează buclele în sensul că bucla superioară este mai mică decît cea inferioară cum apare de exemplu în hrisovul lui Vlad Călugărul din 11 iunie 1493 sau în actul lui Stan judeţul Bucureştiului din 26 mai 1577 - fcsimil la N.Iorga în Istoria Bucureştilor -. Se produc schimbări şi în ceea ce priveşte minusculul *ɑ* în sensul că din secolul al XVI-lea hasta sa depăşeşte rîndul aproape totdeauna numai în jos - fenomen ce se observă încă la sfîrşitul secolului al XV-lea, cum este de pildă în hrisovul lui Vlad Călugărul din 11 septembrie 1489. Sînt însă şi excepţii de la regula generală căci de pildă în zapisul datat prin circa 159o-16oo - facsimil în Culegere de facsimile pentru Şcoala de arhivistică, Seria română, album publicat de A.Sacerdoţeanu - apar ambele forme ale minusculului *ɑ*.

www.dacoromanica.ro

Minuscula documentară stă la baza grafiei a mai tuturor documentelor slavoneşti din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea scrise în Ţara Românească.

Minuscula documentară apare în Moldova încă în actele lui Alexandru cel Bun, în acest sens fiind de pildă hrisovul din 2 iulie 1415 - facsimil în albumul lui P.Mihailovici -. Elementele minuscule şi cursive din hrisovul respectiv sînt între altele următoarele: а, б, в bizantin cu hasta verticală lungă, cele două bucle fiind disproporţionate - bucla superioară fiind mai mică decît cea inferioară -, є bizantin, ж, з, к- ca în actul lui Mircea cel Bătrîn din octombrie (1389-1400), ѕ . Aceeaşi grafie stă şi la baza actului din 1421 dat Rimgaillei-facsimil în albumul moldovenesc al lui I.Bogdan -, ca şi în hrisoavele următoare: 2 martie şi 2o august 1422 - facsimile în albumul Sacerdoţeanu - Bogdan -, acelaşi an decembrie 25 - facsimil în ediţie de documente ucrainiene şi moldoveneşti al lui V.Rusanievs'ki din 1965 -, 12 martie şi 15 aprilie 1423 - primul în original la Academie, al doilea reprodus în albumul Kaluzniacki - Sobolevski -, (1424-1425) - reprodus în ediţia din 1938 a autorului lucrării de faţă. Minuscula documentară constituie scrisul şi a următoarelor acte de la Alexandru cel Bun: 4 septembrie 1424, 14 septembrie 1427 - facsimil la Sacerdoţeanu - Bogdan -, 15 octombrie 1427, 15 aprilie şi 8 iulie 1423, 19 iunie şi 24 septembrie 1429, 3o aprilie, 15 iunie şi 31 iulie 1431 ca şi cel din 2o decembrie 1432 - reprodus în albumul lui I.Bogdan.

Minuscula documentară constituie particularitatea a mai tuturor documentelor moldoveneşti începînd cu actele urmaşilor lui Alexandru cel Bun şi pînă la jumătatea secolului al XVII-lea.

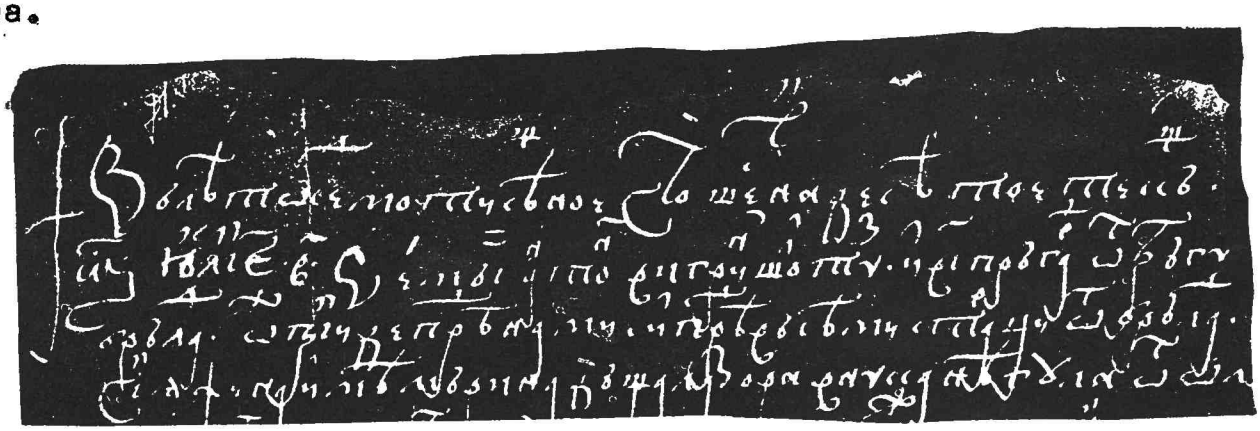

Minusculă documentară. Zapis moldovenesc din 2 iulie 1608.

www.dacoromanica.ro

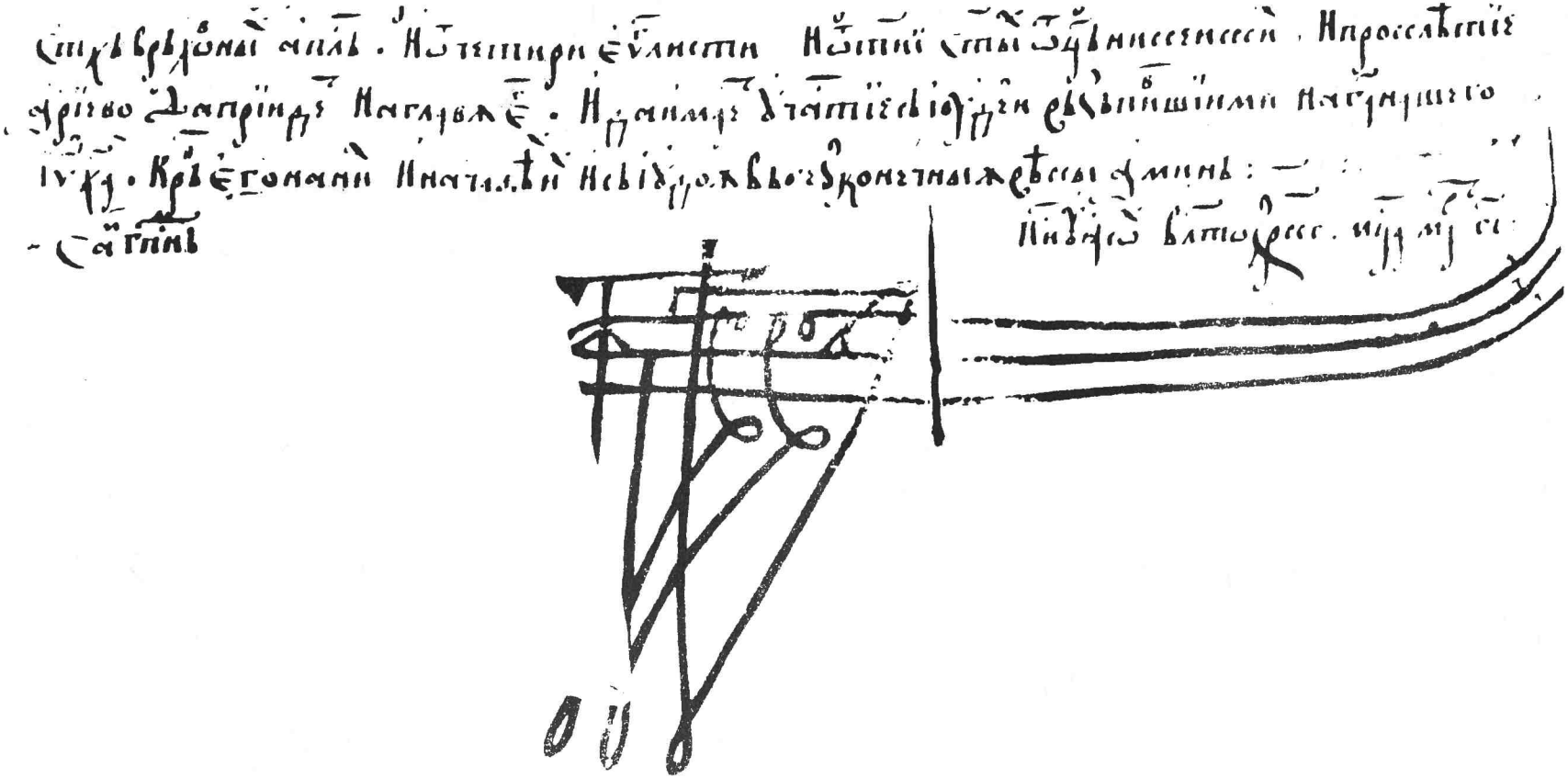

Minusculă documentară şi pseudomonocondil. Actul domnului Moldovei Ştefan Tomşa II din 13 martie 1615.

www.dacoromanica.ro

Am remarcat mai sus o transferare grafică a minusculei documentare din Țara Românească în Moldova. La cele spuse se mai pot adăuga următoarele: din hrisovul lui Vladislav I apare încă în actul dat Rimgaillei și el constituie aproape caracteristica grafiei actelor lui Stefan cel Mare. Același lucru se poate spune despre б bizantin cu hasta verticală lungă însă cele două bucle în minuscula documentară moldovenească încep să se disproporționeze încă din actul emis în anul 1421 de Alexandru cel Bun, același ⁎ format dintr-o lungă hastă verticală ce depășește rîndul în sus și în jos străbătută la mijloc de un ϑ culcat, К ca în actul lui Mircea cel Bătrîn din octombrie (1389-1400), același ƶ cu partea superioară rotunjită, același ьі cursiv format dintr-un triunghi ce are în față o mică verticală - această formă apare în Țara Românească încă în vremea lui Mircea cel Bătrîn. Insă deosebit de important este faptul că o formă foarte apropiată de Д minuscul din actul lui Vladislav I apare în hrisovul lui Ștefan al II-lea din 19 februarie 1446 - originalul la Arhivele Statului din București -. O formă identică lui Д din alte acte scrise în Tara Românească vom întîlni și în semnătura - scrisă mai toată în litere legate - a diacului Toader din actul lui Ștefan cel Mare emis la 26 februarie 1491 - reprodus în albumul lui I.Bogdan - ca și în cîteva documente din prima jumătate a secolului al XVI-lea și în unul-două de la începutul celei de a doua jumătăți a aceluiași veac.

Modele frumoase de minusculă reprezintă de pildă actele moldovenești din 11 septembrie 1447, 11 februarie și 5 iulie 1450 cît și din 17 februarie 1453 - aflate în Arhivele Statului din Viena și reproduse în litotipie de I.Bogdan în 1890.

De altfel în privința dezvoltării minusculei documentare la noi subliniem fenomenul exprimat prin faptul că mai toate documentele noastre chirilice din secolele XVI-lea și al XVII-lea redactate în slavonește sau în românește[1] sînt scrise în minus-

1) Citäm în acest sens de pildă următoarele documente redactate în românește și scrise în Țara Românească: 15 august 1586, 6 august 1592, 2 ianuarie și 15 octombrie 1601 - după fotocopiile aflate în Biblioteca Facultății de Istorie din București -, autograful lui Mihai Viteazul - reprodus în albumul Bianu-Cartojan - și documentul din 1 iulie 1620 - în Biblioteca Centrală de Stat -. In Moldova același tip grafic îl atestă de pildă actele din secolul al XVI-lea reproduse de Aurelian Sacerdoțeanu în albumul citat sub nr. I-IV și VI-VIII, iar din veacul următor documentele aflate

www.dacoromanica.ro

culă şi anume începînd cu vestita scrisoare datată de N.Iorga prin anul 1521 adresată de Neacşu din Cîmpulung Muscel lui Johannes Begner judeţul Braşovului. Acest document, despre care marele nostru dascăl scria că "dovedeşte o foarte veche deprindere de a scrie româneşte", reproduce în grafie pe Δ minuscul aproape în formele în care această literă apare în hrisovul lui Vladislav I.

De altfel atît minuscula literară şi documentară mixtă cît şi minuscula documentară propriu-zisă există în toate paleografiile slave; căci ceea ce s-a socotit peste tot semiuncială este şi minusculă mixtă, după cum s-a crezut scriere cursivă ceea ce de fapt este minusculă documentară[1)].

Remarcăm cu acest prilej că la noi există şi o urmă a influenţei minusculei ruseşti căci autograful cărturarului Udrişte Năsturel, exprimat în anul 1636 în interiorul copertei de la sfîrşit a codexului slav nr. 286 din Biblioteca Academiei R.S.R. - autograf reprodus fotografic în studiul nostru despre manuscrisele slave din Biblioteca Acedemiei Române - este în minusculă documentară rusească, limba fiind de asemenea rusească. Tot Udrişte Năsturel va scri în minusculă documentară rusească actul lui Matei Basarab din 17 iulie 1644 dat mînăstirii Adormirii din insula Halkis - originalul în colecţiile Arhivelor Statului din Bucureşti, Aron Vodă I/4 - spre deosebire de hrisovul lui Alexandru Coconul dat mînăstirii Ivir la 14 martie 1625 - în aceleaşi colecţii-act pe care Udrişte Năsturel îl scrie în minusculă documentară mixtă româno-slavă.

Prescurtările.

Legea minimului de efort - prin aceasta economie de timp, şi economie de spaţiu - prin aceasta economie de material

---

Continuare din pag.71

în Biblioteca Centrală de Stat sub cotele: XLI-I,XX-11o şi 114 cum şi X-1, aşa dar minuscula documentară apare în documentele chirilice redactate în româneşte încă din veacul al XVI-lea şi continuă în secolele următoare, iar nu tocmai din veacul al XVIII-lea cum susţine Emil Vîrtosu în recenta sa carte Paleografia româno-chirilică, afirmaţie ce nu se argumentează prin nimic.

1) Cum vom dovedi atît în Paleografia româno-slavă cît şi într-un studiu special despre minuscula din textele slavone şi româneşti scrise în chirilică.

www.dacoromanica.ro

grafic - a generat creaţia şi dezvoltarea prescurtărilor adică a reducerii dimensiunii unor cuvinte şi litere.

Moda de a prescurta cuvintele şi literele a fost împrumutată în paleografia româno-slavă din paleografia bizantină - fie direct prin textele care legau Biserica Ortodoxă Română de Patriarhia din Constantinopol fie indirect prin paleografiile sud-slave.

Prescurtările din textele slave au format obiectul unor studii speciale primul în acest sens fiind al lui V. Ščepkin care în 1903 scrie despre ligatură, apoi G.Čremošnik tratează aspectul categoriei de abreviere numită Nomina sacra, iar F. Granstrem se preocupă despre categoriile de prescurtări din cele mai vechi manuscrise ruseşti.

In ceea ce priveşte prescurtările româno-slave o listă sumară a acestora a prezentat L.Miletič, Gheorghe Ghibănescu dă într-un slovar al său cuvintele în formă abreviată, o listă a prescurtărilor a dat-o autorul de faţă în manualul pe care l-a publicat în colaborare cu Henri Stahl, iar criteriile prescurtărilor prin suprascriere au format obiectul unui studiu al lui D. Strungaru.

In studiul despre diplomatica slavo-română ce l-am publicat în anul 1956 am împărţit - din punct de vedere metodic - prescurtările în două mari categorii: 1. - abrevierile exprimate prin reducerea dimensiunii cuvintelor şi 2. - prescurtările înfăţişate prin reducerea unor părţi componente ale literelor.

Prima categorie comportă reducerea dimensiunii unui cuvînt prin eliminarea de obicei a vocalelor şi mai rar a consoanelor. Este însă de precizat că la sfîrşit de rînd de cele mai multe ori nu se ţinea în seamă regula specificată căci în tendinţa de a respecta cadrul ramei de liniere a textului se eliminau de-a valma atît vocalele cît şi consoanele. Cuvîntul scris abreviat se deosebea de cel scris în chip obişnuit prin faptul că purta deasupra un semn numit titlă - din grecescul titlos -. Acest semn avea diferite forme grafice - o linie dreaptă cu felurite variante -, sau o linie ondulată, ori o linie în formă de arc.

Subliniem că nu orice cuvînt se prescurta ci numai cele mai frecvente, aşa dar cuvintele sacre sau în legătură cu divinitatea, ce au căpătat denumirea de Nomina sacra la fel şi cuvintelor profane des folosite ca de pildă nume de instituţii, monede etc.

www.dacoromanica.ro

Categoria prescurtărilor prin reducerea dimensiunii cuvintelor are următoarele subdiviziuni: 1. - trunchiere - lat. per/suspensionem; 2. - siglă - franc.sigle, din lat.lit.sigla - ; 3. - contracţie - lat. per contractionem - şi 4.- suprascriere - lat. per litteras superpositas -, ce ar mai putea fi numită;prescurtarea prin cat, caturi - din turc. kat.

Prescurtarea prin trunchiere - cel mai vechi sistem de abreviere - constă în faptul că din întinderea unui cuvînt nu rămîne decît numai o mică parte de la începutul acestuia. Genul acesta de prescurtare se manifestă în izvoarele paleografice prin ⁄ω , cuvîntul întreg fiind ⁄ωаNNъ ,⁄ωаNъ ,⁄ωNъ .

Sigla - abreviere ce reprezintă numai iniţiala unui cuvînt - apare foarte rar în textele paleografice româno-slave. Am întîlnit-o de pildă într-un document din veacul al XVII-lea sub forma următoare: ЛЂ = лѣто Господѧ = anul Domnului, ce este transpunerea lat. Ano Domini, cunoscut în data unor documente slave din Ţara Românească scrise în veacul al XVII-lea.

Prescurtarea prin contracţie rezidă în faptul că dintr-un cuvînt se elimină prin abreviere toate literele rămînînd numai iniţiala şi finala, dar tot contracţie este şi atunci cînd din cuvîntul abreviat rămîn şi la mijloc una-două litere. Astfel avem pentru primul caz Ic = Iycyc = Isus; Xc = Христос = Hristos, luate aidoma din paleografia bizantină;гъ = Господъ =Domn (în sensul de divinitate),бъ = Богъ = Dumnezeu - de asemenea decalcuri din paleografia greacă - şi acestea fac parte din Nomina sacra. Pentru al doilea caz avem: агглъ = аггелъ =înger, бца = богородица = Născătoare de Dumnezeu,мтц = мати= Maică,мр = матер = Maică гнъ=господѧнъ = Domn (în sensul de divinitate), сн = Fiu (în sensul de divinitate),стое = свѧтое = Sfînt - de asemenea calcuri din paleografia bizantină, prescurtări ce se încadrează tot în Nomina sacra.

In grupa abrevierilor prin contracţie se pot trece şi cifrele dat fiind şi faptul că înainte de a se scri ele se exprimau prin cuvînt cum o dovedesc de atîtea ori terminaţiile lor din contextul izvoarelor paleografice româno-slave. In acest sens citǎm de pildă: з-мц legat de дел(о) în actul Ţării Româneşti din 27 noiembrie 1487, abreviere ce în desfacere este următoarea: седьмиц = a şaptea.

www.dacoromanica.ro

Tot aşa $по^{\overline{а}} \cdot \overline{в}$ -din actul moldovenesc scris la 19 februarie 1446, prescurtare ce dă în completare: $по\ дъвѣ$ = cîte două.

Prescurtarea prin suprascriere constă în faptul că prin suprascrierea iniţial numai a unei litere consoane apoi două iar spre sfîrşitul secolului al XVI-lea chiar şi trei, literele ce urmează în cuvînt se elimină în total cînd grafemul suprascris este final şi numai în parte cînd litera suprascrisă se află la mijlocul cuvîntului. La acest gen de prescurtare remarcăm şi faptul că nu rareori unul şi acelaşi cuvînt are două litere suprascrise - o consoană din mijloc şi una finală. Prescurtarea prin suprascriere este cel mai frecvent sistem de prescurtare din izvoarele paleografice româno-slave formînd chiar o caracteristică a textelor respective scrise în semiuncială şi în minusculă. In prescurtarea prin suprascriere apar toate zilele din săptămînă, mai toate lunile anului şi un şir întreg de termeni şi instituţii feudale româneşti. Astfel sînt prezente: $\overline{пнє}$, $\overline{нє}$, $\overline{гє}$, $\overline{ма}$, $\overline{гнв}$ $\overline{а}$, $\overline{г}$, $\overline{и}$, $\overline{дво}$, $\overline{жи}$, $\overline{го}$, $\overline{жи}$, $\overline{сб}$, $\overline{з}$, $\overline{дхо}$, $\overline{дмо}$, $\overline{лго}$ = $понєдѣлъкъ$. = luni, $нєдѣлА$ = duminică, $гєнарв$ = ianuarie, $мартъ$ = martie, $господинъ$ = domn (conducător de stat), $аспръ$ = aspru, $дгарски$ = = (galben) unguresti, $исправникъ$ = ispravnic şi $искалъ$ = a iscălit, $Долнии\ Жилъ$ = Jiul de jos, $Горнии\ Жилъ$ = Jiul de sus, $Сучава$ = = Suceava, $златъ$ = galbeni (gen.plural), $доходомъ$ = cu venitul şi $логофетъ$ = logofăt. Cel mai frecvent grup din această prescurtare îl formează abrevierea prin suprascrierea consoanei finale a cuvîntului, ca de pildă: $\overline{єе}$, $\overline{є}$, $\overline{дава} = єжє$ = cel, $єго$ = a lui şi $давать$ = dă.

Este de remarcat că nu toate literele suprascrise se acopereau cu titlă. Astfel grafemul $д$ dat fiind faptul că, corpul său se sprijinea pe o orizontală luată şi drept titlă, semnul diactric titla lipseşte, ca şi de pe $и$ şi $т$ (= $т$, $т$, $т$, $т$) şi $р$ culcat, toate cursive. Uneori titla lipseşte şi de pe următoarele litere suprascrise: $ж, з, п, х, т$.

Observăm în aceeaşi ordine de idei că în abrevierea prin suprascriere litera scrisă deasupra rîndului de obicei se scria deasupra spaţiului liber dintre penultimul şi ultimul grafem scris în rînd. De pildă $п$ din $филипъ$ şi $л$ din $Данилъ$ în actul moldovenesc dat la 29 iunie 1435 s-au scris respectiv: $п$ între

www.dacoromanica.ro

ѧ şi ѩ iar ѧ între ч şi ѳ. Sînt şi exemple cînd litera din cat se scria deasupra spaţiului dintre prima şi a doua literă din rînd ca de pildă: în actul domnesc din Ţara Românească scris la 12 aprilie 1490, unde д din свѣдтелїе este scris între с şi в, la fel în actul moldovenesc din 20 decembrie 1457 unde з din кнѣз este în cat deasupra spaţiului gol dintre к şi н.

A doua categorie a prescurtărilor - prin reducerea părţii constitutive a literelor - comportă următoarele subdiviziuni: 1. ligatură; 2. monogramă şi 3. monocondil.

Abrevierea prin ligatură - din lat.lit. ligatura < ligatus < ligo, are = a lega -, constă în faptul că două litere învecinate sau apropiate, aflate în acelaşi cuvînt, se îmbină una cu cealaltă în aşa fel încît o parte din corpul unei litere dispare prin alipire în corpul celeilalte.

Există ligatură simplă şi ligatură ornată, cea dîntîi apare în contextul izvoarelor paleografie româno-slave, iar a doua în titlurile manuscriselor şi în subscrierea neautografă - adică semnătura ce nu este făcută de titularul ei ci de scrib - a domnilor din Ţara Românească de unde trece şi în actele domneşti din Moldova. In ligatură semnează şi unii dregători. Aşa dar ligatura este un gen de abreviere foarte des folosit în paleografia româno-slavă.

Ligatura simplă apare în textele paleografice româno-slave sub următoarele forme: оу, ѻ, ѣ, ѧ, ѥ, ѯ, ѳ, ѱ şi ѵ, ѳ, ч, ѯ, ѳ, ѳ, ѳ

rii neautografe din actele domneşti ale Ţării Româneşti -. Remarcăm că treapta ce uneşte literele Д cu Б şi Г cu Б este treapta literei И aşa cum И cu treaptă apare în unciala manuscriselor bizantine, (vezi pentru ligatura ornată indicată fig. de la p.76 şi facsimilele nr. 1,2,6,9 şi 10 de la sfîrşitul lucrării).

Prescurtarea prin monogramă - din grec.monos = singur şi grama = literă, apare în subscrierea neautografă şi constă în faptul că în jurul literei principale a cuvîntului dat, literă lucrată în majusculă, aşa dar a monogramei, se grupează, în urma abrevierii, unele consoane şi una - două vocale, fie contopindu-se în corpul majusculei - deci şi ligatură - fie legîndu-se de aceasta sau înscriindu-se în spaţiile goale ale literei principale. De exemplu М şi Б din cuvintele МАТІА şi БЖІЄА sînt li-

Monograma cuvintelor МАТІЯ şi БЖИЄЖ

terele principale. Uneori deşi - foarte rar - nu apare abrevierea în monogramă; de pildă cuvîntul ВѠЄВѠДА este exprimat aşa şi acest gen grafic îl socotim pseudomonogramă. In cuvîntul citat apare ca literă principală nu numai primul В ci şi al doilea В din cuvînt, poate datorită faptului că la origine cuvîntul este compus şi anume din ВОИ = ostaşi şi - ВОД = conducător de oşti (vezi pentru monogramă şi pseudomonogramă fig. de mai sus) şi de mai jos.

Pseudomonograma cuvîntului ВѠЄВѠДА.

www.dacoromanica.ro

Prescurtarea prin monocondil - din grec. monos = singur şi kondili = condei, este o abreviere ce înfăţişează un cuvînt împletit în chip artificial, schiţat dintr-o singură mişcare de condei - de unde şi denumirea - cuvînt pe care scribul căuta să-l ascundă cititorului printr-un nor săltăreţ - scrie neuitatul paleograf german Gardthausen în clasicul său tratat de paleografie greacă.

Monocondilul apare rar şi de obicei cuvîntul ⍺ⰰⰿⰻⰽⰰ este exprimat în acest gen grafic care apare de pildă în tetraevangheliarul din anul 1470 scris în Ţara Românească şi aflat în Biblioteca Saltykov-Ščedrin, după care cunoscutul paleograf rus H. Loparev a dat un facsimil în litocopie. Acelaşi cuvînt apare la sfîrşitul contextului actului dat de Vladislav I, numele Anastasie al mitropolitului Anastasie Crimca este de asemenea exprimat în monocondil în cele două colofoane ale apostolului său din Biblioteca Naţională de la Viena. F.Kaluźniacki scrie că unul dintre cele mai remarcabile monocondilii din domeniul grafiei româno-slave îl alcătuieşte subscrierea neautografă din actele domnului Moldovei Ştefan Tomşa II, de pildă cele emise la 12 mai şi 1 august 1615. Insă subscrierile indicate nu sînt constituite fiecare dintr-o singură mişcare de condei aşa că nu pot fi numite decît pseudomonocondilii.

Criptogramele.

Sistemul secret de grafie constituit din grec. kriptos= ascuns şi grama = literă, constă în faptul că literele cuvîntului criptografiat au o semnificaţie neobişnuită, deosebită.Acest sistem grafic de asemenea a fost împrumutat din paleografia bizantină unde are o largă circulaţie, el există din plin în paleografiile slave propriu-zise ca şi în paleografia româno-slavă. In izvoarele paleografice româno-slave criptograma apare mai mult în manuscrise şi mai rar în documente, iar textele diplomatice din Moldova aproape nu o cunosc de fel.

Cel dintîi învăţat care se ocupă de criptografia românească este F.Kaluźniacki. Astfel studiind în vara anului 1882 cele şasezeci de criptograme exprimate în chei chirilice şi glagolitice, create de cărturarul moldovean, protopsaltul Evstatie de la mînăstirea Putna în irmologhionul său din anii 1511-1515 stabileşte cinci alfabete pentru criptogramele amintite. In aceeaşi ordine de idei precizăm că Evstatie îşi numeşte criptogramele cu un

www.dacoromanica.ro

cuvînt grecesc românizat şi anume substantivul feminin plural plural articulat filtele, al cărui sens just a fost explicat de tînărul nostru bizantinolog P.Năsturel într-un studiu publicat acum trei ani în Revue des études sud-est européennes. Cercetarea unora dintre criptogramele lui Evstatie este reluată în anul 1901 de A. Jacimirski care descifrează criptogramele aflate în partea din irmologhionul protopsaltului respectiv achiziţionată de savantul ce le studiază. Aceleaşi criptograme vor fi analizate pe larg în anul 1928 de eruditul istoric literar şi paleograf rus M.Speranski, iar în 1962 de românul R.Pava.

Toate criptogramele româno-slave, cu excepţia celor aparţinînd protopsaltului Evstatie, reprezintă numele scribilor textelor paleografice, precedate de expresia: am scris eu. Mai toate criptogramele aflate în documentele Ţării Româneşti de pînă la 1600 cuprinse în colecţiile Arhivelor Statului din Bucureşti, au fost descifrate de I.Radu-Mircea în catalogul documentelor pomenite, lucrare apărută cu mai bine de două decenii în urmă. O adunare şi descifrare a multor criptograme româno-slave şi româno-chirilice o datorăm lui F.Vîrtosu. Cel însă care studiază pentru prima oară criptografia româno-slavă dînd cheile acesteia valabile şi astăzi este strălucitul lingvist şi paleograf rus A.Sobolevski. Astfel în ediţia a II-a a cursului său de Paleografie slavo-rusă el scrie textual următoarele: "Scribii sîrbi şi moldoveni din secolele XV-XVII (iar uneori şi cei ruşi) folosesc prelucrările sistemului criptic grecesc de genul acesta:

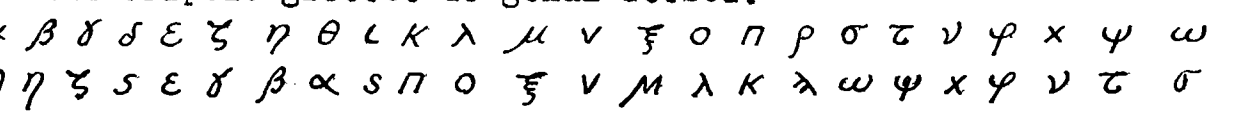

La baza acestui sistem stă valoarea cifrică a literelor ... Transformarea acestui sistem în criptografia irmologhionului moldovenesc din 1510-1515 este următoarea:

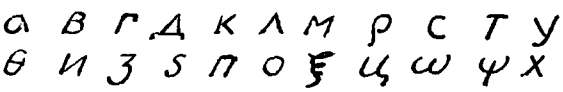

Celelalte litere rămîn neschimbate. Prelucrarea acestui sistem într-un sbornic sîrbesc al Academiei sîrbeşti de ştiinţe este mai complicată (aceasta fiind următoarea):

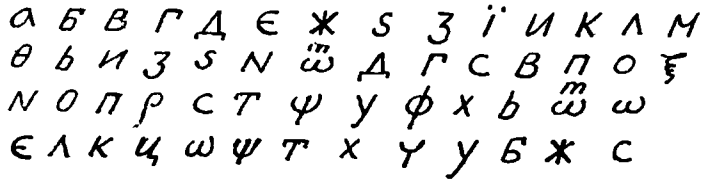

www.dacoromanica.ro

Aceast nu este în ocmai exactă căci C redă şi pe *ї* şi pe *ѡ*".

Analizînd prima criptogramă ce apare în documentele româno-slave şi anume cea din hrisovul lui Radu cel Mare dat la 25 ianuarie 1499 (al cărei conţinut este următorul: *ѰѲѲѲ ѡ͡ѥ ѕ͡пѲ ИѪѥ ЌВВѡ͡ѯѲ unde Ѱ=Т Ѳ=О, ѯ=Х, ѡ=С, В=И, ѥ=N, ѕ=Д, п=К şi Ѫ* ce în descifrare dă: *Тахо СИN Дїак єѪє писах*= Sin[1]) chipurile diac care le-am scris) se dovedeşte că Sin cunoştea foarte bine sistemele criptice indicate de Sobolevski: cele derivate din greceşte în prelucrarea lui Evstatie şi din zbornicul sîrbesc. La fel scribul codexului bănăţean din anul 1541 - aflat în fondul slav al Bibliotecii Academiei R.S.R. sub nr. 511 (f.189) - cunoştea tot aşa de bine sistemul criptic al protopsaltului Evstatie căci el îşi înscrie numele astfel: *ѕВ́Ѳп͡єлВсѲєѕ̀* unde: *ѕ =Д, В =И, Ѳ = О, п = К, л=О, є = N*, şi *С = ѡ* ceea ce în descifrare dă *Дїакон Иѡанѕ*.

Litere înscrise.

Sub influenţa sistemului grafic bizantin - cum am arătat la începutul acestui capitol - apar litere înscrise una în alta sau cîteva grafeme înscrise într-o singură literă majusculă. Astfel de pildă în tetraevangheliarul Ţării Româneşti din anul 1470 - aflat la Leningrad - întîlnim înscrierea lui *О* în *В*; în Învăţăturile lui Neagoe Basarab sînt următoarele înscrieri: *с* în *о*, *В* în *ѕ*, *є* în *С*, *є* şi *г* în *С* etc. In documentele româno-slave remarcăm următoarele înscrieri de litere: *ѕ* în *о*, *є*, *л* şi *и* în *В*; *є*, *г* şi *о* în *К*, *є* în *В*, *ѣ* în *В*, *є* în *ѱ*, *л*, *ѣ*, *Т* - toate trei în *В*.

Litere suprascrise.

Sub aceeaşi influenţă bizantină exprimată mai sus apar şi litere scrise deasupra rîndului fără a constitui prescurtări. Sistemul suprascris al literelor este cunoscut mai tuturor izvoarelor paleografice româno-slave. Astfel apar: afixul *Да* din cuvîntul *ВОєВѡДа* ca şi afixul *Ти*, *Д* cu *ї* din *РОДїТєлѣ* şi

1) Insă copistul de mai sus - Sin - nu este identic cu omonimul său care scrie actul din 1 august 1496 - în aceeaşi colecţie ca şi hrisovul din 25 ianuarie 1499 adică la Arhivele Statului din Bucureşti. Acest fapt cere folosirea principiului metodologic de verificare a identităţii copiştilor omonimi căci uneori scribi purtînd acelaşi nume nu sînt personagii identice cum dovedim de altfel în Paleografia româno-slavă.

www.dacoromanica.ro

din ЧЕЛѢДЇ , afixul МЪ din ЕМЪ, МЪДРОМЪ, ПЛЕМЕНИТОМЪ, afixele НЪ din *ЪПАНЪ, ШЪ din ХАНЖШЪДЕ, din ДОИДЕ şi ПРЇИДЕ , ДЪ din СВАДЪ şi. ПОДВОДЪ.

Există apoi şi obiceiul ca şi conjuncţia И să se suprascrie deasupra ultimei litere din cuvîntul precedent, ca de pildă И ce leagă numele БЕРА şi БАДЪ , care poate provoca o lectură greşită, la fel este Д din ДВЕ , scris pe А din ЪБА , sau С din СТАРОСТЕ scris pe И din negaţia НИ . Acest obicei a trecut apoi în paleografia româno-chirilică unde s-a dezvoltat puternic, el constituind în cele două paleografii chirilice româneşti ca şi în paleografia bizantină un mijloc de a economisi spaţiul aşadar materialul grafic.

BIBLIOGRAFIE[1)]

A.I.Odobescu — Despre unele manuscrise şi cărţi tipărite aflate în mînăstirea Bistriţa (districtul Vîlcea în România) în "Revista Romana pentru sciinţe, littere şi arte", I, 1861, Bucureşti, pag.709, nota *.

A.J.Jacimirski — Valašskie gramoty v paleografiičeskom i diplomatičeskom otnošenijah, în "Russkij filologičeskij vestnik" LIV, nr.1 pag.49-67.

Idem — Moldavskie gramoty v paleografičeskom i diplomatičeskom otnošenijah, în aceeaşi revistă, LV, nr.1 şi 2 pag.177-198.

Idem — Slavjanskie gramoty brašovskogo arhiva v paleografičeskom i diplomatičeskom otnošenijah, în aceeaşi revistă, LVII, nr.1 pag.131-145.

V.Gardthausen — Griechische Paleographie, Leipzig, 1913, II, pag.83-241.

Idem — Grečeskoe pis'mo IX-X stoletij (Enciklopedija slavjanskoj filologij) 3, II, 1911.

E.Kaluţniacki — Kirillovskoe pis'mo u Rumyn (aceeaşi enciclopedie), 4, II, 1915.

V.N.Ščepkin — Učebnik russkoj paleografij, Moscova 1918 ediţia a II-a; Russkaja paleografija, Moscova, 1967, pag.127-128.

M.N.Speranskij : — Grečeskoe i ligaturnoe pismo v russkih rukopisjah XV-XVI vv, în "Byzantinoslavica", IV, 1932, p.58-64.

1) Se dă în ordine cronologică însă pe probleme: dezvoltarea tipurilor grafice, prescurtările, criptogramele, litere înscrise şi suprascrise.

www.dacoromanica.ro

Damian P.Bogdan	Emil Kałużniacki și scrierea chirilică la românii în "Românoslavică" I, Praga, 1948, pag. 21-25.
F.F.Granstrem	K voprosu o vizantijskom minuskule în "Vizantijskij vremennik", XIII, 1958, Moscova, pag. 222-245.
Damian P.Bogdan	O vizantinizmah v slavjano-rumynskih tekstah, în "Vizantijskij vremennik", XXIII, 1963, pag. 58-6o.
Gregor Čremošnik	Srpska diplomatska minuskula, în "Slovo" (Revista Institutului de slavă veche din Zagreb), XIII,1963, pag.119-136.
Vladimir Mošin	Metodološke o tipovima pisma u ćirilici 15-16 v., în "Slovo" (revista citată mai sus),15,1965,pag.15o-182.
Wenceslaus Stchepkin	Cyrillische Ligaturschrift, în "Archiv für slavische Philologie", 25,19o3,p.1o9-129.
V. Gardthausen	Griechische Palaeografie, cit.mai sus, pag. 319-352.
G.Čremošnik	Kratice >> Nomina sacra << u cksl.spomenicima, în "Slavia" IV, 1925, pag.246-264 și 485-498.
V.N.Ščepkin	Russkaja paleografija, cit.mai sus,pag.44.
F.F.Granstrem	Sokraščenija dravnejših slavjano-russkih rukopisej, în "Trudy Otdela drevne-russkoj literatury Instituta literatury Akademij nauk SSSR", X,1954,pag.427-434.
Damian P.Bogdan	Diplomatica slavo-română, în "Documente privind istoria României", introducere,II (București), 1956,pag.5o-53.
Idem	O vizantinizmah ..., cit.mai sus,pag.6o-62.
Diomid Strungaru	Contribuții la interpretarea grafiei chirilice. I. Criteriile suprascrierii literelor, în "Limba română",X,1961,5,București, pag.65-1o4.
F.Kałużniacki	Kirillovskoe pis'mo u Rumyn, cit.mai sus.
Idem	Beiträge zur älteren Geheimschrift der Slaven, în "Sitzungsberichte der phil.der kais, Akademie der Wissenschaften",CII,B, I Heft,Viena, 1883, extras,pag.3-23.
A.I.Sobolevskij	Slavjano-russkaja paleografija, S.Peterburg, 19o8,pag.11o-111.
A.I.Jacimirskij	Šest'statej po slavjanskoj i russkoj pis'mennosti în "Drevnosti. Trudy slavjanskoj kommissij Moskovskago imper. Arheologičeskago Obščestva", III,19o1,pag.31-45.

www.dacoromanica.ro

M.N.Speranskij — Tajnopis' v jugo-slavjanskih i russkih pamjatnikah pis'ma (Enciclopedija slavjanskoj filologij, IV,3), Leningrad,1929, pag.6-49.

R.Pava — Cartea de cîntece a lui Evstatie de la Putna, în "Studii şi materiale de istorie medie" V,1962, pag.335-345.

Emil Vîrtosu — Din criptografia românească, în "Studii teologice",Seria a II-a, XVIII, mai-iunie 1966,pag.261-317.

Damian P.Bogdan — Diplomatica slavo-română, cit.mai sus, pag.52-54.

Idem — O vizantinizmah, cit.mai sus, pag.59-6o.

www.dacoromanica.ro

VI. MATERIALUL FOLOSIT LA SCRIERE

Problema materialului utilizat la scris este dintre problemele importante ale paleografiei[1], întrucît aceasta este în legătură directă cu problema de bază a paleografiei: evoluţia scrisului. Grafia îşi schimbă aspectul şi iuţeala în dependenţă şi de faptul dacă un text este scris pe piatră, lemn, metal, pergament sau hîrtie.

Pergamentul.

Paleografia româno-slavă ca şi paleografiile slave propriu zise, cunoaşte ca material folosit pentru scris, pielea - în prelucrarea-aptă pentru grafie denumit pergament - şi hîrtia.

Prefacerea pielii în material grafic constituie un mare progres atît în dezvoltarea scrisului cît şi în trăinicia izvoarelor paleografice. Astfel dacă de pildă pe papirus - material grafic folosit din plin în paleografiile greacă şi latină - nu se putea scri decît numai pe o faţă şi în direcţia fibrelor, materialul papirus fiind destul de friabil şi puţin comod pentru scris, pe pergament dimpotrivă se scrie pe ambele feţe, în toate direcţiile şi cu destulă uşurinţă. La fel deosebita rezistenţă şi durabilitate a pergamentului duce la rezistenţa mult mai îndelungată a textelor scrise pe un astfel de material faţă de cele de pe papirus.

Denumirea slavă a pergamentului este кожа = piele, aşa dar această noţiune se confundă cu cea a pielii. Citäm, în sensul denumirii, de pildă hrisovul domnesc din Ţara Românească emis la 25 octombrie 1525 pentru mînăstirea Sfînta Ecaterina de pe muntele Sinai, în care act scribul consemnează următoarele: и азъ(ъ)

---

1) Această problemă formează astăzi obiectul unei teze de doctorat. Este vorba de studiul: Materialele subiacente ale textelor româneşti din secolele al XIV-lea şi al XV-lea, ce îl întocmeşte - sub conducerea autorului lucrării de faţă - Dalila Aramă, specialistă competentă a fondului manuscris slav din Biblioteca Academiei R.S.R., unde lucrează între altele atît la revizuirea cît şi punerea la punct a celor două volume din catalogul manuscriselor slave întocmit de regretatul medievist, prof. P.P.Panaitescu.

www.dacoromanica.ro

Богдан(ъ) граматик(ъ) смѣренний, с(и)нъ Дѣмитрѣ, кѣпих(ъ) кожѣ и начрѣтах(ъ) хрисовѣл(ъ) = Şi eu Bogdan, smeritul grămatic, fiul lui Dumitru, am cumpărat pielea şi am scris hrisovul.

Este cunoscută şi românizarea slav. кожа căci într-un document al lui Matei Basarab din 16 septembrie 1650 întîlnim următoarele: сїа книг(а) г(о)с(по)дс(т)ва ми за коаж(ъ) = această carte a domniei mele din coajă (adică din piele).

In unele manuscrise sînt cunoscute şi alte denumiri pentru pergament, de exemplu: тетроєванґел(ѣ) на кожанои хартїи = tetraevanghel pe hîrtie din piele - într-un codex moldovenesc din anul 1553 -; на телєнти = (pe piele) de viţel , menţiune într-o însemnare moldovenească din secolele al XV-lea - XVI-lea -, cuprinsă într-un manuscris ucrainian din veacul al XIV-lea cum şi ital. пергамунъ= pergament, într-un codex moldovenesc din anul 1603 - toate aceste date în catalogul de manuscrise slave şi ruseşti din bibliotecile româneşti al lui Ţiţeica-Jucimirski. Ultimul termen - în sufix românesc пергамунтъ - este prezent într-o însemnare de pe actul lui Vasile Lupu din 15 martie 1649, scris de copistul Ionaşco la Iaşi, document aflat în fondul Spiridoniei de la Iaşi. Remarc faptul că această însemnare este anterioară actului citat.

Pergamentul se prelucra din piele de animale şi istoria preparării lui cunoaşte mai multe sisteme. Se folosea în prelucrarea pergamentului mai mult pielea de oaie, capră, viţel, miel şi ied.

După natura pielii din care se lucra pergamentul însă şi după pricoperea meşterului, în paleografia româno-slavă există două calităţi de pergament. Cea mai veche calitate înfăţişează un pergament prost lucrat, adeseori cu locuri unde cerneala lunecă, nu aderă, cu găuri rotunde sau ovale ce indică partea de pe corpul animalului de unde a fost luată pielea, cu tăieturi şi suprafaţă inegală, defecte cauzate de neîdemînatica folosire a cuţitului meşterului - aşa dar un pergament de calitate inferioară. O calitate superioară prezintă un pergament bine lucrat, subţire, uneori chiar ca o foiţă de hîrtie şi catifelat, deci velin.

Pielea din care a fost lucrat pergamentul o indică cercetarea unui şir de documente. Astfel actele moldoveneşti de pildă

www.dacoromanica.ro

din 3 noiembrie 1433, 13 iunie 1436 şi 14 martie 1502 sînt scrise pe pergament din piele de capră. Pergamentul subţire era lucrat din piele de miel şi ied, iar cînd acest material de scris se făcea din piele de miel sau ied nou născut şi sacrificat, un astfel de pergament era foarte subţire, catifelat, aşadar velin. In acest sens este hrisovul lui Vladislav I scris pe un pergament subţire din piele de miel bine lucrat ca şi copia contemporană a actului emis de Dan I la 3 octombrie 1385, la fel actul moldovenesc din 15 iulie 1448 sau cel dat la 16 martie 1527. Scrisoarea lui Mircea cel Bătrîn adresată satelor mari şi mici ale mînăstirii Tismana este scrisă pe un pergament velin, la fel hrisovul din 30 martie 1464 ca şi actele moldoveneşti emise la 13 iulie 1463 şi 13 decembrie 1465.

Pergamentul codexurilor moldoveneşti se distinge printr-o minunată lucrătură cum sublinia în 1905 şi Jacimirski.

Obişnuita culoare a pergamentului era gălbuie, însă uneori spre a prinde foarte bine cerneala, acest material se dădea cu o substanţă minerală în urma cărui fapt se înălbea pe o faţă cînd era întrebuinţat pentru documente şi pe ambele feţe cînd se folosea pentru manuscrise. Astfel tetraevangheliarul lui Ştefan cel Mare din anul 1493, aflat în Biblioteca Naţională din München este scris pe un pergament înălbit cum arată în 1921 Jacimirski. Actul lui Alexandru cel Bun din 2 august 1414 este scris pe un pergament lucrat din piele de oaie şi înălbit. Pe un material grafic subţire prelucrat din piele de miel şi înălbit s-a scris orizmos-ul lui Mircea cel Bătrîn datat numai prin luna octombrie, iar actul moldovenesc din 4 august 1440 este scris pe un pergament catifelat înălbit. Un pergament înălbit pe ambele feţe - ceea ce arată că iniţial materialul era destinat unui codex - s-a folosit la scrierea actelor moldoveneşti din 1 martie 1456 şi 13 decembrie 1465. Remarcăm că în fondul Arhivelor Statului din Bucureşti se află un zapis slav scris în Ţara Românească şi datat prin anii 1610-1617 ce are pe verso textul unui zapis chirilic redactat în româneşte.

Dimensiunea pergamentului era de obicei în concordanţă cu cea a textului izvorului paleografic, abateri înfăţişînd unele documente a căror material de scris s-a tăiat mai mic faţă de întinderea textului. Aşa este de pildă hrisovul lui Mircea cel Bătrîn din 11 mai 1409 în care martorii şi data sînt înscrise pe

www.dacoromanica.ro

marginile textului, la fel orizmosul din octombrie - citat mai sus - ca şi actul lui Alexandru Aldea din 17 noiembrie 1431. Cea mai mare dimensiune am întîlnit-o în aşa numitul hrisov al Buzeştilor, dat la 1o iunie 1656, unde cele două făşii de pergament ce alcătuiesc sulul actului au respectiv 83 centimetri.

Pergamentul gros de calitate inferioară iniţial era probabil de fabricaţie românească, la început în ţările române .nefiind cunoscută iscusinţa meşterilor străini. Calitatea superioară se importa, probabil prin mijlocirea oraşelor transilvănene, mai ales prin negustorii braşoveni şi între pielile - кожіє - pentru care li se acorda braşovenilor privilegii vamale de către domnii din Ţara Românească şi Moldova era poate şi pergamentul. Cele susţinute se referă la sfîrşitul sec. XIV şi începutul veacului următor căci mai tîrziu pergamentul de calitate superioară era lucrat şi de meşteri români.

In ţările române era o abundenţă de pergament, se făceau chiar stocări din acest material grafic. Cele susţinute o dovedesc de pildă actele domneşti din Moldova emise la 22 mai 1426 şi 4 septembrie 1665 ca şi hrisoavele emise în Ţara Românească la 16 august 1506 şi 14 iunie 1663 - toate în colecţiile Arhivelor Statului din Bucureşti - care sînt scrise numai pe o jumătate de pergament restul rămînînd nefolosit. In aceeaşi ordine de idei Jacimirski citează relaţia lui Narcis Creţulescu, care arată că pe vremea cînd era elev al şcolii spirituale de la mînăstirea Neamţ a văzut topuri întregi de foi de pergament nescrise, topuri ce au rămas din epoca slavă a Moldovei, adică de la mijlocul secolului al XVII-lea, însă acestea au ars în marele incendiu din anul 1862 cînd s-a mistuit şi o.parte din tezaurul mînăstirii.

Texte paleografice scrise pe pergament.

Cele mai vechi manuscrise româno-slave sînt toate lucrate pe pergament, însă odată cu apariţia hîrtiei, au început să se scrie şi pe acest material vegetal, dar pergamentul continuă a fi folosit şi în secolele al XVI-lea - al XVII-lea însă din ce în ce mai rar - pergamentul fiind utilizat aproape exclusiv pentru codexurile luxoase.

Cunoaşterea datei de folosire a pergamentului pentru scrierea documentelor îngăduie şi unele datări. Astfel analizînd materialul grafic al privilegiilor domneşti de proprietate din

www.dacoromanica.ro

Moldova constatăm că toate textele cu un astfel de caracter sînt scrise în secolele al XIV-lea, al XV-lea şi prima jumătate a veacului următor numai pe pergament. O cronologie din acest punct de vedere se poate aplica şi privilegiilor de proprietate emise de domnii Ţării Româneşti, anume că actele cu acest specific sînt scrise pînă în anul 1458 numai pe pergament. Incepînd cu pomenitul an pergamentul alternează cu hîrtia; se poate stabili şi o proporţie între aceste două materiale de scris folosite pentru privilegiile de proprietate emise de Radu cel Mare între anii 1495-1500. Astfel din cele 35 de acte emise între anii citaţi, 24 sînt scrise pe pergament iar 11 - pe hîrtie.

Palimpsestele.

Dezvoltarea din ce în ce mai puternică a scrisului, preţul ridicat al pergamentului, tăria şi durabilitatea acestuia, toate la un loc au conjugat la făurirea unui material grafic denumit palimpsest - din grec. palim = din nou şi psao = răzuiesc, aşa dar răzuiesc din nou în comparaţie cu faptul că pielea mai fusese răzuită odată spre a deveni pergament. Acest material grafic este pergamentul pe care iniţial s-a scris un text,ulterior acest text s-a răzuit cu un cuţit sau s-a spălat, pe un astfel de pergament numit palimpsest scriindu-se un nou text.

Palimpseste cunoaşte şi paleografia româno-slavă, nu însă în proporţia în care un astfel de material s-a folosit de pildă în paleografiile greacă şi latină. Astfel pe un pergament din sec. al XV-lea ce s-a răzuit, s-a scris un act moldovenesc fals datat prin 3 februarie 1455. Pergamentul ce însuma textul unui act de la Ştefan cel Mare din 3 martie 1490 - prin care Malina nepoata lui Jurj Piatră, vinde un sat din Bîrlad -, s-a răzuit, s-a inversat şi peste penultimul rînd al textului iniţial - restul nefiind folosit - s-a scris un act emis de marele domn al Moldovei la 20 mai 1497 (actul se află în colecţiile Bibliotecii Academiei R.S.R.). Fila a doua din tetraevangheliarul lui Ştefan cel Mare scris în anul 1502, destinat ctitoriei sale Zograf-păstrat astăzi în Biblioteca Naţională din Viena - este un palimpsest rămas neutilizat, după cum arată Jacimirski, cel mai bun catalograf al codexului respectiv.

Insă oricîtă iscusinţă şi rîvnă s-ar fi pus la răzuirea sau spălarea textului iniţial al unui palimpsest, urmele scrisu-

www.dacoromanica.ro

lui se păstrau totuşi pentru că cerneala pătrundea în materialul grafic, imprimînd în pergament urmele ei, datorite reactivilor chimici ce o compun, urme ce apoi prin expunere îndelungată la aer, învie în unele locuri textul iniţial.

Pentru restituirea textului iniţial al unui palimpsest, se cunosc diferite metode chimice şi fizice. Metodele chimice de cele mai multe ori nu sînt indicate, aceasta datorită în primul rînd corozivităţii lor, multiplicată de neîndemînarea şi lipsa de atenţie a celui care le mînuieşte. De aceea un şir întreg de învăţaţi s-au ridicat împotriva metodei chimice, ţinîndu-se chiar congrese de condamnare a acesteia şi de găsire a mijloacelor celor mai propice pentru lectura textelor palimpsestice şi ilizibile. Aşa dar metoda fizică este de preferat. O primă metodă în acest sens constă în lectura textului palimpsestic cu ajutorul lămpii de cuarţ cu mercur prevăzută cu filtrul creat de fizicianul american Wood pentru selecţionarea razelor violete de unde şi denumirea - lampa lui Wood. Pergamentul palimpsest supus acestei lămpi, capătă o minunată culoare violetă şi cerneala cea mai îngălbenită apare într-un negru intens. Dacă această metodă nu dă rezultate se recurge la fotografie. In prealabil se netezesc bine - în cazul documentului - muchiile împăturite ale acestuia şi se presează bine sub o sticlă groasă, fotografiindu-se textul la lumină puternică, oblică, cu diafragma cea mai mică, cu placă pancromatică şi filtru galben, întrucît placa respectivă prinde cele mai fine nuanţe de intensitate ale cernelei, iar filtrul galben reţine culoarea gălbuie a fondului materialului de scris. In cazul cernelei îngălbenite se foloseşte o placă fotografică obişnuită, întrucît culoarea galbenă apare neagră într-o astfel de placă, iar cea roşie apare în negru intens. Se pot folosi şi alte filtre, aceasta spre a elimina anumite culori ce pătează pegamentul, de exemplu filtrul roşu sau infraroşu. O altă metodă constă în obţinerea - prin fotografiere - a unui negativ foarte puternic ce se întăreşte cu sublimat; după acest negativ se lucrează un diapozitiv, apoi un nou negativ, întărit din nou cu sublimat şi iar un diapozitiv. Procedîndu-se astfel operaţia fotografică suge din text ultimii pigmenţi ai cernelei. Se recomandă apoi ca totdeauna fotografiile să fie mărite pentru ca urmele cernelei, devenind mai mari să fie mai citeţe, apoi se poate măsura mai

www.dacoromanica.ro

uşor distanţa dintre litere şi a presupune astfel după numărul grafemelor lipsă cuvîntul ilizibil din textul supus fotografiei. In sfîrşit cea mai nouă şi cea mai recomandabilă metodă pentru pergamentele palimpseste este betagrafia[1], adică fotografierea cu un izotop avînd radiaţia β a calciului - 45[2].

Hîrtia

Al doilea material folosit în paleografia româno-slavă este hîrtia.

Intrarea în uz a hîrtiei ca material grafic se pune de obicei în legătură cu dezvoltarea scrisului şi anume cu trecerea de la semiuncială la cursivă şi minusculă, tipuri grafice pentru care pergamentul nu mai era atît de propice ca în cazul uncialei şi semiuncialei. Totuşi sînt şi excepţii de la regula generală şi aceasta în sensul că există destule texte paleografice scrise pe pergament în cursivă şi în minusculă dar aceasta este de pus în legătură cu importanţa ce s-a acordat textelor respective. Al doilea motiv ce a contribuit la înlocuirea pergamentului cu hîrtia a fost preţul mult ridicat al primului material grafic, aceasta reeşind din plin în evidenţă, după cum subliniază şi marele erudit rus N.Lihačev în 1899 şi din faptul că pentru un codex de proporţii nu prea mari era nevoie de sacrificarea unei întregi turme de miei.

Lupta dintre pergament şi hîrtie îşi are durata sa, iar îndoiala în ceea ce priveşte rezistenţa noului material de scris explică de ce spre pildă nu puţine codexuri din secolul al XIV-lea - după cum indică şi N.Lihačev - sînt scrise - o parte pe pergament şi o parte pe hîrtie. Din acest punct de vedere remarc Prologul bisericii Sf.Nicolae din Şcheii Braşovului - de la sfîrşitul sec. al XIV-lea sau începutul veacului următor - ce este scris atît pe pergament cît şi pe hîrtie.

In izvoarele paleografice româno-slave denumirea noţiunii hîrtie are la origine cuvîntul grecesc χάρτης, prezentat în forma slavizată хартїа, termen ce apare pentru întîia oară

---

1) Vezi pe larg cap. Tehnica în serviciul paleografiei din lucrarea noastră citată Paleografia Româno-slavă.

2) Vezi ing. Gebhard Blücher, Arta albă şi izotopii radioactivi, în "Magazin istoric", I,1967, 2, pag.60.

www.dacoromanica.ro

în expresia: *цо сѧ чтетиш(б) чрьнилѡ и хартїѭ* = de ce îţi strici cerneala şi hîrtia, din scrisoarea care în martie 1481 boierii brăileni, buzoieni şi rîmniceni o trimit lui Ştefan cel Mare ca răspuns la epistola ce le-o adresase acesta impunîndu-le ca domn pe feciorul Călţunei - reproducerea scrisorilor în albumul de documente moldoveneşti al lui I.Bogdan -. Sigur că şi numele spătarului Vlad *Хартїє*, care apre în actul emis de domnul Ţării Româneşti la 24 octombrie 1513 este în legătură cu termenul respectiv.

Hîrtia este cunoscută din vremuri străvechi căci încă în secolul al II-lea î.e.n., chinezii o fabricau din mătase şi fire de bambus.

In evoluţia sa, fabricarea hîrtiei a parcurs mai multe etape din care se desprind trei perioade: 1. - hîrtia cea mai veche, arabă, denumită bombicină, din persan. pambuk, care a dat grec. *βαμβαξ*, iar de aici lat. bambax = bumbac, hîrtie străbătută de linii orizontale - vergeures (ce le-am numit vărgături) şi verticale - pontuseax; 2. - hîrtia care privită la lumină se vede că are filigran, aproape curent şi contramarcă cum şi un şir de vărgături şi verticale şi 3. - hîrtia fără filigran.

Hîrtia bombicină prezintă două calităţi, astfel cea mai veche este zgrunţuroasă, groasă, poroasă şi gălbuie, iar bombicina de mai tîrziu se prezintă groasă şi lucioasă, datorită atît cleiului ce-l conţine cît şi a satinării ei cu o unealtă ce nu rareori îşi lasă amprenta. Atît bombicina veche cît şi cea nouă au vărgăturile şi verticalele grosolan executate şi lipsite de claritate, liniile verticale fiind uneori dispuse cîte trei în rînd cum a dovedit N.Lihačev.

Astăzi mai ales în ştiinţa apuseană se socoteşte pe deplin elucidată problema materialului din care s-a fabricat bombicina şi anume că nu este vorba de bumbac cum credeau Mabillon şi Montfaucon - clasicii ştiinţelor auxiliare istorice - ci de cîrpe din cînepă, cum a rezultat din analiza microscopică a bombicinei. Insă cercetările întreprinse înainte de anul 1937 de erudita sovietică N.Pigulevskaja pe materialul grafic al unor manuscrise siriene au dovedit, tot prin analiză microscopică, că alături de bombicina lucrată din cîrpe de cînepă a existat şi bombicina fabricată din bumbac.

www.dacoromanica.ro

Hîrtia bombicină s-a folosit nu numai în Orient şi Bizanţ - aici inclusiv pînă la jumătatea sec. al XIV-lea - ci şi în Europa, cel mai vechi document european scris pe hîrtie este din anul 1109 şi se păstrează în Arhivele din Sicilia.

Hîrtia cu filigran - din lat. filium şi granum - cuprinde în firul metalic fixat pe forma de fabricare a hîrtiei un desen liniar, urmat - începînd din anul 1458 cum a stabilit cercetătorul iugoslav S.Tralijic - de un alt desen numit contramarcă sau filigran secundar faţă de filigranul propriu-zis, denumit şi filigran principal. O astfel de hîrtie apare pentru prima oară spre sfîrşitul secolului al XIII-lea, cel mai vechi text scris pe hîrtie cu filigran fiind nu din decada a noua a veacului amintit cum arăta celebrul filigranolog elveţian de origină franceză Ch. Briquet, ci din anul 1271 cum a stabilit specialistul italian A. Gasparinetti.

Hîrtia filigranată era lucrată din cîrpe de cînepă, in sau lînă, iar reţeaua luminoasă din interiorul ei spre deosebire de bombicină are vărgăturile foarte dese, iar verticalele cu mult mai rare.

Semnificaţia filigranului, care după cum scrie N.Lihačev, era "amprenta care distingea cea mai bună marfă (în ceea ce priveşte calitatea hîrtiei) şi o apăra de contrafaceri ... (era) o etichetă minunată care apăra interesele firmei", semnul meşterului care fabrica hîrtia, a generat un belşug şi o varietate a lor cu totul impresionantă căci aproape tot ceea ce îşi poate imagina mintea omenească apare ca filigran. Imaginile ce înfăţişează filigranele sînt din cele mai diferite, ele reprezentînd părţi din corpul omenesc, sau chiar oameni în toată statura mai ales personalităţi politice dar şi femei. Regnul animal şi cel vegetal este reprezentat din plin. Constituie filigrane elemente ale îmbrăcămintei şi încălţămintei. Tot aşa unelte folosite de om personal şi ca meşteşugar în viaţa cotidiană. Dat fiind spiritul pregnant religios al evului mediu nu lipsesc nici filigranele cu simboluri religioase. Astfel este în primul rînd crucea - simbol al creştinismului - prezentă în următoarele tipuri: ortodoxă (greacă), catolică (latină), a Sf. Andrei, a Sf. Anton, a Lorenei şi de Malta. Dezvoltarea heraldicei a dus la crearea a foarte numeroase blazoane şi la adoptarea acestora ca filigran.

www.dacoromanica.ro

De exemplu vulturul - simbolul evanghelistului Ioan - devenind simbolul autorităţii ereditare şi mai ales al imperiului a fost adoptat ca filigran fiind în acest sens foarte răspîndit. Ursul - stema oraşului Berna -, a devenit filigranul morii de hîrtie - aşa se numeau fabricile de hîrtie în evul mediu, la noi slavon. *хартотворна водѣница*=moara făcătoare de hîrtie - Thal de lîngă Berna, fiind apoi un filigran foarte răspîndit, ceea ce a dus şi la imitarea acestuia în diferite alte părţi şi ţări. Coroana în trei colţuri din care iese un trunchi de copac cu patru rădăcini, avînd sub cele două rădăcini din mijloc - mai lungi ca cele laterale - o vulpe - contramarca - constituie, după cum scrie într-un număr din anul 1967 al revistei "Magazin istoric" regretatul inginer Gebhardt Blücher - un specialist competent atît în domeniul filigranologiei româneşti cît şi în cel al betagrafiei - primul filigran folosit de moara de hîrtie din Braşov (1546-1547), coroana fiind stema oraşului Braşov, iar vulpea reprezentînd blazonul lui Hans Fuchs, care asociindu-se cu Johann Benckner au înfiinţat moara respectivă. Coroana în trei colţuri din care iese un trunchi de copac cu patru rădăcini, apoi o coroană cu trei cruci înscrisă în scut formează de asemenea filigrane ale aceleaşi mori de la Braşov, după cum două săbii încrucişate înscrise în scut alcătuind stema oraşului Sibiu, au fost adoptate ca filigran al morii de la Sibiu. Tot aşa mistreţul - stema oraşului german Schweidnitz - a fost luat ca filigran de moara de hîrtie din oraşul respectiv.

Datorită faptului, remarcat încă în veacul trecut de N.Lihacev, că în aceeaşi moară de hîrtie se întrebuinţau concomitent cîteva filigrane căci în timp ce se introduceau noi filigrane cele vechi încă se foloseau cît şi a faptului că filigrane similare se întrebuinţau şi de alte ca de pildă cele italiene - superioare - se imitau, au apărut extrem de numeroase variante ale aceluiaşi tip de filigran - cele mai abundente fiind de origine italiană apoi franceză. Astfel filigranul italian ancora are numai în repertoriul lui Ch.Briquet - ce merge pînă la anul 1600 şi nu cuprinde toate variantele - 249 de variante, crucea latină - 230, iar cea greacă - 209.

Calitatea hîrtiei s-a schimbat în cursul timpului căci la început hîrtia filigranată era groasă, inegală ca suprafaţă şi cu puf aşa cum este de pildă cea a actului dat de Mircea cel Bătrîn la 23 noiembrie 1406. Tehnica fabricaţiei a făcut ca hîrtia pe parcurs să devină mai subţire aşa cum este cea pe care s-au scris documentele româno-slave în secolul al XVI-lea.

www.dacoromanica.ro

Texte paleografice româno-slave scrise pe hîrtie.

Cele mai vechi surse paleografice româno-slave scrise pe hîrtie sînt Prologul bisericii Sf.Nicolae din Şcheii Braşovului şi scrisoarea emisă la 23 noiembrie 14o6 de Mircea cel Bătrîn. Din Moldova primele manuscrise grafiate pe hîrtie sînt codexurile lui Gavriil Uric scrise în anii 1439,1441 şi 1445 - 1447, aflate în fondul manuscris slav al Bibliotecii Academiei noastre sub nr. 149,164,165,122,143 şi 123 (citate în ordine cronologică), iar dintre documente - privilegiul vamal acordat braşovenilor la 26 mai 1435 de către Ştefan fiul lui Alexandru cel Bun căci hrisovul scris pe hîrtie al lui Alexandru cel Bun cu data de an 1428 - reprodus în albumul P.Mihailovici - ca şi cartea lui Platon ,staroste al ţinutului Covurlui cu data 17 mai 1496, sînt texte ce le socotim lipsite de autenticitate. Din Transilvania cel mai vechi document pe hîrtie este zapisul dat de judeţul şi pîrgarii Braşovului lui Duca din Greci, text pe care Ion Bogdan l-a datat prin circa 1462-1463.

Este de subliniat totodată faptul că mai toate scrisorile ce domnii, dregătorii, feţele bisericeşti şi alte persoane le adresau notabilităţilor oraşelor transilvănene ca şi cele trimise de acestea în Ţara Românească şi Moldova, sînt scrise pe hîrtie, la fel cîteva din privilegiile de proprietate ale domnilor Ţării Româneşti începînd cu anul 1458, folosinţa hîrtiei pentru astfel de documente crescînd în secolul al XVI-lea. In Moldova însă hîrtia pentru privilegiile de proprietate emise de domni nu apare decît de la jumătatea veacului al XVI-lea, iar în secolul următor preponderenţa folosirii hîrtiei faţă de cea a pergamentului este evidentă.

Hîrtia filigranată s-a importat la noi mai mult din Italia după cum o dovedesc filigranele italiene ale hîrtiei folosite la scrierea izvoarelor paleografice româno-slave. In acest sens apar următoarele filigrane: ancora, balanţa, mîna sau mănuşa, foarfeca etc. - unele din ele în mai multe variante -. Prezenţa hîrtiei adusă din Germania o dovedesc filigranele ce urmează: porcul, capul de bou şi tiara papală - unele dintre ele în cîteva variante. Hîrtia importată din Franţa o dovedeşte de pildă filigranul: două chei încrucişate.

www.dacoromanica.ro

Importanţa filigranelor.

Monumentala lucrare a învăţatului rus N.Lihacev dovedeşte "cu o pricepere pe care noi nu o stăpînim" scrie Ch.Briquet, că forma literelor, abrevierile şi stilul documentelor nu sînt de ajuns pentru a data un text lipsit de elementul cronologic principal - anul. Lihačev - adaugă Briquet - scrie că oameni deopotrivă de competenţi au datat un text fără dată cu date ce variază între două, trei şi chiar patru secole. Numai studierea filigranului a reuşit să dateze astfel de texte. In aceeaşi categorie intră şi documentele în care cifrele zecilor sau ale unităţilor au fost omise de copişti. Lihačev cercetînd astfel de texte a reuşit să stabilească după studierea filigranului că un document care are văleatul (= anul "de la crearea lumii") 6903 = 1395, este de fapt din a doua jumătate a secolului al XV-lea, textului respectiv lipsindu-i din dată cifra zecilor. Extinzînd studiul la numele scribului, acesta a confirmat data filigranului, întrucît diacul respectiv a trăit în a doua jumătate a veacului al XV-lea. Acelaşi erudit acordă o importanţă excepţională filigranelor şi prin următoarea exprimare textuală: "pentru o anumită perioadă de timp originea românească sau sud-slavă a manuscriselor slavone poate fi stabilită de la prima vedere a hîrtiei."

Primele date privind importanţa filigranelor apar încă în cel de al IV-lea deceniu al secolului al XVII-lea şi anume la învăţatul german Johann Hering şi la eruditul englez John Lewis, după cum precizează unul dintre cei mai buni filigranologi din zilele noastre, savantul iugoslav V.Mošin.

Extrem de preţiosul studiu şi album publicat la începutul veacului nostru de excelentul erudit Briquet pune bazele unei noi discipline ştiinţifice, anume a filigranologiei, ce în zilele noastre a luat o dezvoltare impunătoare atît prin crearea unor numeroase studii cît şi a instrumentelor ei de lucru - albumele - publicate de savanţi ca de pildă: I.Kamanin şi O.Vitvic'ka, W.Churchill, V.Mošin şi S.Traljić, M. Ščepkina şi M.Kukuškina, S. Klepikov, A.Gerakiltov. Se înfiinţează la Hilversum prestigioasa colecţie Monumenta chartae papyraceae historia illustrantia, apare dicţionarul regretatului cărturar E.Labarre - creatorul colecţiei Monumenta şi manualul de filigranologie al învăţatului german K. Weiss, publicat postum.

www.dacoromanica.ro

O importantă contribuţie în domeniul studierii filigranelor au adus-o românii întîi prin B.P.Haşdeu, N.Iorga şi alţii, iar în zilele noastre această activitate este deosebit de fructuoasă prin ceea ce au publicat în primul rînd P.Popescu, S.Jakó şi L.Bacîru.

In ceea ce ne priveşte şi cu ajutorul filigranelor am reuşit să precizăm că de pildă Letopiseţul de la Bistriţa, în forma în care s-a păstrat este din ultimul deceniu al secolului al XVI-lea[1].

Din literatura de specialitate ca şi din cercetările personale se pot spune despre marca hîrtiei următoarele: Filigranul şi contramarca alcătuiesc numai unul dintre criteriile determinante pentru datarea şi verificarea autenticităţii unui text căci spre a avea o imagine completă, o dată şi o verificare sigură se cere confruntarea şi coroborarea analizei mărcii cu toate particularităţile externe şi interne - grafie, cu toate caracteristicile acesteia, materia subiacentă (hîrtia), ortografia şi conţinutul. Numai asocierea şi concordarea tuturor acestor criterii îngăduie cercetătorului stabilirea dacă are în faţa sa un fenomen obişnuit al epocii respective sau este vorba de o excepţie - care-i îngăduie astfel de a trage concluzia datei ce se impune-.

Texte paleografice scrise pe hîrtie fără filigran.

Intre codexurile româno-slave ce nu au filigran Jacimirski menţionează un tetraevangheliar moldovenesc de la sfîrşitul secolului al XVI-lea - aparţinînd mînăstirii Agapia. Dintre documente remarcam în studiul de paleografie din 1956 că de pildă actul lui Vasile Lupu din 17 decembrie 1634 - în fondul Spiridoniei aflat la Filiala din Iaşi a Academiei - are numai vărgături nu şi filigran.

---

1) Damian P.Bogdan, Letopiseţul de la Bistriţa la plus vieille des chroniques roumaines - sa langue, în "Revue des études Sud-Est européennes", VI,1968, 3, pag.5oo.

www.dacoromanica.ro

BIBLIOGRAFIE

Damian P.Bogdan — Din paleografia slavo-română în "Documente privind Istoria României" , introducere, I (Bucureşti), 1956, pag.12o-13o.

N.F.Lihačev — Paleografičeskoe značenie bumažnyh vodjanyh znakov, I-IV, Peterburg, 1899.

Ch.M.Briquet — Les filigranes, I-IV,Geneva,19o7;Leipzig, 1921.

I.Kamanin şi O.Vitvic'ka — Vodjani znaki na paperi ukrainskih dokumentiv XVI-XVII v. (Zbirnik istorično-filologičnogo vidiliu URAN),Kiev,1923.

K.Badecki — Znaki wodne na ksiegach archiwum miasta Lvova 1382-16oo r.,Lvov, 1928.

W.A.Churchill — Watermarks in paper in Holand,England, France etc., in the XVII and XVII Centuries and thein interconnection, Musterdam, 1935.

Prof.Vsevolod Nicolaev — Vodnite znaci v hartiite na srednevcovite dokumente ot bălgarskite knigohranenija (Vodnite znaci na otomanska imperija, I), Sofia,1954.

Vladimir A.Mošin şi Seid M.Traljić — Vodeni znakovi XII i XIV vijeka, I şi II, Zagreb, 1957.

M.V.Kukuškina — Filigrani na bumag russkih fabrik XVIII-nacala XX v. (Obzor sobranija P.A.Kartavova) în "Istoričeskij očerk i obzor fondov rukopisnogo otdela Biblioteki Akademij nauk' II: XIX-XX veka",.Moscova-Leningrad, 1958, pag.285-371.

S.A.Klepikov — Filigrani i štempeli na bumage russkogo i inostronnogo proizvodstva XVII-XX veka, Moscova 1959.

A.A.Geraklitov — Filigrani XVII veka na bumage rukopisnyh i pečatnyh dokumentov russkogo proizvodstva, Moscova,1963.

Damian P.Bogdan — Filigranologia ca disciplină ştiinţifică, în "Revista Arhivelor", X, 1967,2, pag. 3-39.

www.dacoromanica.ro

VII. UNELTE FOLOSITE LA SCRIERE.

In munca de grafiere a izvoarelor paleografice româno-slave s-au folosit următoarele ustensile: 1. - pana; 2. - cuţitul; 3. - pensula şi 4. - haragul.

Instrumentul folosit la scris era pana - din slav. *перо* după cum aflăm din însemnările făcute pe diferite documente şi codexuri. De pildă pe îndoitura de jos a pergamentului act-ului domnesc din lo aprilie 1524 scrie următoarele: *расмотрих(ъ) перо* = am încercat pana; în tipicul cu aceeaşi origine, din secolul al XVI-lea - aflat la mînăstirea Dragomirna, ctitoria cărturarului şi înaltului ierarh moldovean Anastasie Crimca - s-au consemnat cele ce urmează: *+ испитахмо перои мастило како течет(ъ) перо пишет(ъ) добре, а чернило зле* = am încercat pana şi cerneala cum merge, pana scrie bine însă cerneala prost. Am întîlnit ca denumire a condeiului şi termenul slavizat al grec. *κονδάκον* şi anume în nota de pe colţul stîng al documentului moldovenesc din 14 ianuarie 1584 în următorul conţinut: *испитахом(ъ) са кондило* = am încercat condeiul. In legătură cu această denumire există şi antroponimicul *кондило* - prezent în unele documente din Ţara Românească, începînd cu secolul al XVI-lea.

Pana de scris era probabil de gîscă şi înainte de a deveni unealtă grafică cerea următoarea prelucrare: se băga în nisip sau în cenuşe, se curăţa de pieliţe, se încălzea spre a se înlătura grăsimea ce mai rămăsese şi spre a deveni elastică. Apoi capătul penei se despica pieziş în două părţi, partea interioară tăindu-se pînă la jumătatea grosimii penei, rezultînd astfel un jgheab semicircular, la mijlocul căruia se făcea o mică crăpătură. Ultima operaţie consta în ascuţitul penei, ce se făcea în aşa fel încît să se poată scri atît părţile groase cît şi cel subţiri din componenţa literelor; dacă nu se foloseau două pene: una teşită pentru părţile groase ale grafemului şi alta ascuţită pentru elementele subţiri ale acestuia. Din însemnările diferite ce le aflăm în unele codexuri şi pe marginile documentelor, ca de exemplu

www.dacoromanica.ro

cele specificate mai sus, sau: *АМИН*, ori *МАТИЮ БЖІЮ*. dintr-un act al Ţării Româneşti, emis la 4 octombrie 1569, rezultă că nu totdeauna operaţia prelucrării penei în instrument grafic era reuşită.

Pana se ascuţea cu un cuţit care în acelaşi timp servea şi la răzuirea greşelilor scribilor. De altfel această unealtă apare deseori în miniaturile ce înfăţişează pe evanghelişti în poziţia de scriere a operei lor. De pildă în miniatura ce reprezintă pe evanghelistul Marcu din tetraevangheliarul ce îl scrie Gavril Uriic în anul 1428.

Aurul lichid, iar uneori poate şi cerneala chinovar se dădea cu pensula.

Inainte de a scri, materialul folosit pentru grafie se linia, textele vechi pe două coloane, iar din secolul al XIV-lea de obicei pe o singură coloană - aceasta bineînţeles pentru codexuri. Linierea se făcea cu linia şi un lănţişor, cu ajutorul cărora se măsura rama în cadrul căreia se scria cum şi distanţa dintre rînduri. Liniile se făceau uneori cu o mică sulă - ce în textele slave este numită *ШИЛЬЦЕ*, iar alte ori cu un instrument teşit la vîrf, care prin apăsare imprima o adîncitură orizontală şi alta verticală în materialul grafic. Pe urmele acesteia se scria mai ales cînd materia subiacentă (= suportul, materialul grafic) era hîrtia. Urmele unei astfel de scrieri şi a unei teşite la vîrf se văd şi astăzi în unele izvoare paleografice, sula liniind aşa de adînc încît a străpuns pergamentul. De exemplu actul lui Alexandru cel Bun din 19 iunie 1429 sau cel din Ţara Românească emis la 15 octombrie 1541 - aflate în colecţiile Academiei -.

Urmele ramei conturate de linii şi lănţişor se văd şi ele în unele texte paleografice, de pildă în codexul nr.lo din fondul manuscris slav al Academiei sau în actele moldoveneşti emise la 5 martie 1446 şi 15 iulie 1448 - de asemenea în fondurile Academiei -. Uneori însă liniile orizontale depăşeau cadrelo ramei indicate după cum o dovedesc de exemplu actul din Ţara Roemis în iulie 16o6 sau manuscrisul slav nr.15o - amîndouă în fondurile Academiei.

In secolele al XVI-lea şi al XVII-lea pentru a grăbi şi a fixa exact linierea se întrebuinţa o ramă numită în texte-

www.dacoromanica.ro

le slave карамбса,formele conrupte: карабса ,харабсало de unde în textele chirilice redactate în românește harag, termenul карамбса provenind din lat. medieval charaxare, caraxare, = a scrie, derivat din grec. χαραττειν . O astfel de ramă se aplica pe materialul grafic, liniile orizontale fiind trasate cu sula ori cu un instrument teșit la vîrf.

Existau cîteva sisteme de liniere, care după paleograful rus V.Ščepkin "erau foarte deosebite, ele depinzînd de faptul dacă pagina de text se scria pe una sau două coloane, dacă textul cuprindea inițiale înalte și așa mai departe".

Studierea sistemelor de liniere poate ajuta la datarea textelor fără dată și în acest sens manualul de paleografie rusă publicat în anul 1946 de regretatul învățat N.Čaev în colaborare cu eruditul medievist L.Čerepnin dă date interesante. Astfel un învățat englez a ajuns să stabilească drept criteriu de datare a textelor paleografice latine modul linierii și chipul în care se succed foile în manuscris. Pornind de la faptul că pergamentul are două fețe: una păroasă - adică inițial acoperită cu păr - și alta cărnoasă - adică la început avînd carnea pe ea -, a ajuns să stabilească , că pînă în secolul al VI-lea pergamentul se linia punîndu-se foaie peste foaie în așa fel că fața păroasă era totdeauna deasupra, deci aceasta se afla față în față cu partea cărnoasă. Indoindu-se apoi foile în formă de caiet, partea păroasă avea în față tot o parte păroasă, după cum partea cărnoasă avea îm față una cărnoasă. In urma acestui fapt, foaia cu liniile convexe avea în față fila cu liniile concave, cea cu liniile concave avea în față foaia cu liniile convexe. Din a doua jumătate a veacului al VII-lea caietele se formau înainte de a se linia, de aceea caietul se prezenta ca și mai înainte: fața cărnoasă în față cu cea cărnoasă, iar pagina păroasă avea în față pagina păroasă. După aceasta se linia, de unde liniile convexe vin față în față cu liniile concave.

Sistemele de liniere influențează forma literelor, caracterul rîndurilor, distanța dintre ele. etc. Din acest punct de vedere remarcăm comunicarea unui competent paleograf ucrainian, I.Kamanin, ce în anul 1905 a ținut-o la al treilea congres arheologic desfășurat în orașul Dnepropetrovsk (pe atunci Ekaterinoslav). Kamanin a dovedit, cu acel prilej, că între lățimea și înălțimea

www.dacoromanica.ro

literelor, distanţa dintre grafeme şi dintre rînduri există întotdeauna un raport precis, care într-o anumită perioadă de timp se schimbă, schimbări ce pot servi la datarea unui text lipsit de dată. Acelaşi specialist a prezentat în comunicarea sa patru grafometre ce a reuşit să le descopere şi a indicat particularităţile scrisului rusesc din secolul al XVI-lea - al XVIII-lea, studiate pe baza grafometrelor specificate.

BIBLIOGRAFIE

Damian P.Bogdan Din paleografia slavo-română, pag.131-132.

VIII. CERNELURILE ŞI VOPSELELE FOLOSITE LA SCRIERE.

Izvoarele paleografice româno-slave s-a scris cu cerneluri de culori diferite, cea obişnuită fiind cerneala neagră.

Atît cerneala neagră cît şi cernelurile de alte culori în afară de cea roşie purtau două denumiri: чрънило - textual negreală, din adj.slav. чрънъ = negru, caracterizînd prin aceasta înfăţişarea cernelei cît şi termenul мастило, propriu unsoare.

Чрънило apare prima oară în scrisoarea din martie 1481 a boierilor din Ţara Românească adresată lui Ştefan cel Mare, despre care am pomenit în cap. Materialul folosit la scriere, iar мастило este prezent din secolul al XVI-lea.

Cerneala obişnuită se lucra din substanţe feroase conţinînd pe lîngă fier, apă, clei, sare şi gogoşi de ristic - gogoşi bogate în taniu ce se formează pe frunzele stejarului în urma înţepăturii unei specii de viespe -. Culoarea cernelii era uneori de un negru deschis ce în timp căpăta o nuanţă cafenie, iar alteori de un negru consistent. Pe lîngă cerneala neagră, în grafia textelor paleografice româno-slave s-au folosit şi cerneluri de alte culori: verde, foarte verzuie, albastră închisă aproape neagră, albăstruie, albăstruie bătînd în verde, dar aceasta obişnuit pentru documente.

www.dacoromanica.ro

Cernelurile ce au servit la scrierea codexurilor şi documentelor româno-slave erau în general de o calitate superioară, ele apărînd şi astăzi într-o prospeţime ce impresionează, dacă bineînţeles izvorul scris nu a avut de suferit din cauza luminii, aerului, umezelii etc.

Au existat şi cerneluri care fiind acide au distrus materialul folosit la scriere. Astfel în Biblioteca Academiei R.S.R. remarcăm de pildă manuscrisele slave transilvănene de sub numerele 360,686,196 şi 483 - scrise în secolul al XVI-lea şi al XVII-lea - ce au literele de pe unele pagini arse. Aşadar avem de-a face cu o cerneală de proastă calitate. Acest lucru dovedeşte de pildă şi conţinutul însemnării ce am citat-o în cap. Unelte folosite la scriere ca şi nota dintr-un actoih moldovenesc scris în secolul al XVI-lea - aflat în mînăstirea Putna -, al cărei conţinut este următorul: *испитах(ъ) перо и чернило добро ли ест(ъ) или нѣст(ъ), мнит(ъ) ми с(а) разливати с(а) имат(ъ).* = am încercat pana şi cerneala dacă este sau nu bună, mi se pare că (cerneala) se va prelinge.

Analiza chimico-tehnologică a cernelurilor ar putea da elemente importante care să ajute la datarea textelor fără dată, la fel şi stabilirea fluorescenţei acestora - adică a cernelurilor - la lampa lui Wood.

Sugativa folosită de scribii textelor noastre vechi era nisipul mărunt ce se păstra într-un borcănaş cu un căpăcel găurit, spre a putea fi presărat în mod uniform. Iscăliturile domneşti se uscau uneori cu nisip de aur, cum de pildă se poate vedea în documentele moldoveneşti din 11 septembrie 1583 şi 3 martie 1607 sau în actul Ţării Româneşti din 1 iunie 1629. Acelaşi nisip de aur am găsit de exemplu pe iscălitura marelui logofăt din actul moldovenesc emis la 2 septembrie 1610. La fel cînd domnul Ţării Româneşti intervenea în textul documentului ce îl emitea, spre a completa locul lăsat în alb de copist, peste textul domnesc apare nisipul de aur cum bunăoară se află în actul moldovenesc din 15 decembrie 1623.

Scrierea titlurilor, iniţialelor, gloselor marginale, a invocaţiei simbolice - semnul crucii - ca şi a subscrierii domneşti, spre a se scoate în relief, a sări în ochi - ca să ne exprimăm în chip plastic - se făcea cu vopsea, care de cele mai mul-

www.dacoromanica.ro

te ori era de culoare roşie. Această vopsea numită киноваръ(б) sau кинаваръб = chinovar, din grec. κιννάβαρις cum o atestă de pildă documentele emise în Ţara Românească la 6 iunie 1626 şi 13 mai 1634.

La început chinovarul are la bază mercurul, cu o culoare roşie-gălbuie, cu nuanţă de foc, însă din secolul al XVII-lea se foloseşte şi chinovarul alcătuit pe bază de plumb.

De obicei cu roşu nu se scria odată cu cerneala obişnuită, ci pentru literele urmînd a fi scrise în chinovar se lăsa spaţiu alb ce uneori, din lipsa de atenţie a copistului, rămînea nescris, după cum se observă lipsa crucii şi a literei iniţiale M de la începutul unor acte moldoveneşti din veacul al XVI-lea. Chinovarul se folosea şi pentru unele corecturi, mai ales cele ce în documente se făceau din porunca domnului: de exemplu se ştergeau prin chinovar proprietăţile ce nu mai aparţineau destinatarului actului, ori se adăugau omisiunile. Tot în chinovar se scriau uneori punctele, iar alteori în codexuri unele cifre din numerotaţia caietelor şi chiar unele litere obişnuite din text.

Socotim că stabilirea fluorescenţelor chinovarului la lampa lui Wood şi apoi clasificarea acestora ar putea fi un preţios auxiliar în datarea textelor fără dată.

In afară de chinovar, pentru unele izvoare paleografice s-a folosit şi soluţia aur, literele scrise în aur fiind numite златы писмена = litere de aur, cum se vede dintr-un manuscris moldovenesc terminat de scris la 15 decembrie 1553, descris de Jacimirski în anul 1921. In acelaşi sens citäm actul din Ţara Românească scris la 22 aprilie 1617 - aflat în colecţiile Arhivelor Statului din Bucureşti - unde se menţionează că un document din acelaşi veac este исписан(ъ) сѣс златo великы хрисовѫл(ъ)= = marele hrisov s-a scris cu aur. Cel mai vechi document româno-slav ce poartă în grafia lui aur este hrisovul lui Radu cel Mare din 3 mai 15o2, a cărui subscriere neautografă este în aur. In Moldova soluţia aur apare uneori atît în invocaţia simbolică cît şi în unele iniţiale din text - dar aceasta în secolul al XVII-lea. La fel este în aur şi subscrierea neautografă în pseudo-monocondilul lui Ştefan Tomşa II din unele documente scrise în deceniul doi şi trei al secolului al XVII-lea. Codexuri româno-slave ca de pildă tetraevangheliare, apostoluri şi psaltiri folosesc aurul încă din secolul al XV-lea .

www.dacoromanica.ro

Remarcăm în aceeaşi ordine de idei că scribul tetraevangheliarului lui Ştefan cel Mare din anul 1502 - aflat în Biblioteca Naţională din Viena - scrie colofonul numai în aur. La fel o pagină întreagă - prima din liturghia lui Vasile cel Mare - iniţialele din text şi glosele marginale ale liturghierului moldovenesc de la începutul secolului al XVI-lea, aflat în Muzeul Naţional din Praga sînt scrise în aur - cum remarcă în 1921 Jacimirski.

Conformîndu-se uzului bizantin, unele acte domneşti mai ales cele moldoveneşti din secolul al XVII-lea folosesc în text şi culoarea galbenă, tot aşa numai pentru părţile ce trebuie să sară în ochi.

BIBLIOGRAFIE

Damian P. Bogdan Din paleografia româno-slavă, pag. 133-135.

www.dacoromanica.ro

X. FACSIMILE

I.

Rezumatul textelor.

II.

Transcrierea textelor.

III.

Reproducerea textelor.

www.dacoromanica.ro

I.

www.dacoromanica.ro

Circa 14o6.

1.

Mircea voievod, domn al Ţării Româneşti, acordă, prin hrisov, mînăstirii Cozia scutirea de orice vamă a carelor acesteia.

Originalul scris pe pergament (38 x 37,5 cm) în minusculă documentară mixtă, cu sigiliul atîrnat căzut se păstrează la Arhivele Statului din Bucureşti, Secţia Istorică nr.13.

2.

6917. Suceava. 14o9 noembrie 17.

Alexandru voevod, domn al Moldovei, dăruieşte prin carte, mînăstirii Înălţării lui Hristos, ce se află pe Nemţişor, iezerul Luciul de la Prut.

Originalul scris pe pergament , (16,5 x 23 cm.), în minusculă documentară mixtă, de logofătul Brătei, cu sigiliul atîrnat căzut, se află la Arhivele Statului Bucureşti, Mînăstirea Neamţ - CII/1.

3.

1425 iulie 17.

6933.

Petriman dăruieşte toată averea sa mare şi mică cu două vii mînăstirii Cozia.

Originalul scris pe pergament (16,5 x 38,5 cm) în minusculă documentară mixtă, se păstrează la Arhivele Statului din Bucureşti, Secţia Istorică nr. 26.

www.dacoromanica.ro

4.

<1428 - 145o>

Fragment dintr-o filă a unui manuscris religios, în cursivă literară, scris de Gavriil Uric.

Originalul în colecţia autorului.

5.

<1431 - 1433>aprilie 2.

Boierul Albul (vornicul lui Alexandru Aldea) către pîrgarii Braşovului, încredinţîndu-i că nu are nici un gînd rău asupra lor şi că le va păstra credinţa jurată.

Originalul, scris pe hîrtie, în minuscula documentară, cu sigiliul aplicat, se află la Arhivele Statului din Braşov sub nr. 51o.

6.

<1431 - 1433>

Alexandru voevod, domn al Ţării Româneşti, scrie braşovenilor să facă dreptate oamenilor năpăstuiţi la dînşii, cum face şi el cu oamenii lor. Trimite la ei pe boierul Neagoe dimpreună cu oamenii cărora li s-au făcut nedreptate de către braşoveni.

Originalul, scris pe hîrtie, în minusculă documentară cu sigiliul oval distrus, se păstrează la Arhivele Statului din Braşov sub nr. 3o7.

7.

Suceava.1434 iunie 26.

6942.

Ştefan voevod, domn al Moldovei, dăruieşte, prin carte, mînăstirii din Poiana trei salaşe de ţigani.

Originalul, scris pe pergament (21 x 14,5 cm.), de scribul Oancea, în minusculă documentară, cu sigiliu mic atîrnat, se păstrează la Arhivele Statului din Bucureşti, Peceţi nr.121.

www.dacoromanica.ro

8.

<1457 - 1504>

Pagină din Letopiseţul de la Bistriţa relatînd despre evenimentele petrecute în Moldova în anii 1461-1467.

Copie din ultimul deceniu al secolului al XVII-lea, scrisă pe hîrtie, în minusculă literară mixtă, se află în manuscrisul slav nr.649 din Biblioteca Academiei R.S.R.

9.

Tîrgovişte. 1431 iunie.

6989.

Basarab cel Tînăr voievod, domn al Ţării Româneşti, întăreşte, prin poruncă, lui Bratul şi lui Pătru cu fiii lor jumătate din Mănicesti.

Originalul, scris pe pergament (13 x 30 cm.), de scribul Godrea, în minusculă documentară - cu d minuscul ca în hrisovul lui Vladislav I şi cu m minuscul bizantin -, cu sigiliul aplecat căzut, se păstrează la Muzeul de istorie a oraşului Bucureşti sub nr.13133.

10.

Tîrgovişte.1497 ianuarie 9.

7005.

Radul voievod, domn al Ţării Româneşti, întăreşte, prin poruncă, mînăstirii Tismana partea lui Căzan şi a lui Dohoreţ din Cîrbeşti.

Originalul, scris pe pergament (28,5 x 33,5 cm), de scribul Ban, în minusculă documentară - cu d minuscul ca în hrisovul lui Vladislav I -, se păstrează la Arhivele Statului din Bucureşti, Secţia Istorică nr.105.

www.dacoromanica.ro

11.

<1520 - 1521>

Pagină din Invăţăturile lui Neagoe Basarab despre milostenie şi pocăinţă.

Copie de la sfîrşitul secolului al XVI-lea, scrisă pe hîrtie (17,5 x 8,7 cm), în minusculă literară mixtă, se află în Biblioteca "Chiril şi Metodie" din Sofia. (Republica Populară Bulgaria).

12.

<1521 - 1522>

Despina, doamna răposatului Neagoe Basarab, scrie judeţului şi pîrgarilor Sibiului, mulţumindu-le pentru ştirea că fiului ei i s-a dat domnia Ţării Româneşti.

Originalul, scris pe hîrtie, în minusculă documentară cu d minuscul aproape ca în actul lui Vladislav I - şi cu sigiliul rupt, se află la Arhivele Statului din Sibiu.

13.

<Circa 1534-1539> Iulie 5

Lucaci judeţul Braşovului, scrie lui Şerban marele ban al Craiovei că va ţine seama de cartea şi vorbele ce i-a trimis. La rîndul său trimite la marele ban pe oamenii săi Stoica şi Dumitru.

Originalul, scris pe hîrtie, în minusculă documentară - d minuscul aproape ca în actul lui Vladislav I -, cu sigiliul oraşului, se păstrează la Arhivele Statului din Braşov sub nr. 515.

14.

1568

7072.

Colofonul penticostarului scris de preotul Danilie din Balileşti.

Originalul, scris în minusculă documentară, se află în manuscrisul nr.503,f.370^{v} din Biblioteca Academiei R.S.R.

www.dacoromanica.ro

15.

7101. Iaşi.1593 aprilie 28

Aron voevod, domn al Moldovei, întăreşte, lui Dumitru fost ureadnic, o parte de ocină din satul Popeani.

Originalul, scris pe hîrtie, de scribul Băseanul, în minusculă documentară, cu iscălitura marelui logofăt şi sigiliul aplicat stricat, se află în Biblioteca Academiei R.S.R. (Documente CLVII-43).

16.

7115. 1607 ianuarie 1.

Zapisul lui Constantin, fiul lui Ursu, nepotul lui Stavăr din Oleşeşti de la Gîrla Putnei prin care vinde lui Pavel, nepotul marelui vornic Ureche, ocina sa din Oleşeşti.

Originalul, scris pe hîrtie în minusculă documentară, cu trei peceţi aplicate, după o fotografie din colecţia autorului.

www.dacoromanica.ro

II.

www.dacoromanica.ro

Criteriile de transcriere sînt următoarele: am desfăcut prescurtările, literele completate le-am semnalat introducîndu-le în rînd cu un corp mai mic; grafemele suprascrise coborîndu-le în rînd le-am evidenţiat subliniindu-le printr-o liniuţă orizontală; am introdus punctuaţia modernă şi aliniate aşa că iniţiala primului cuvînt din frază am redat-o prin majusculă, la fel prin majusculă am transcris iniţialele numelor proprii cît şi ale cuvintelor care provin din astfel de nume; paierocul, dat fiind identitatea acestuia cu apostroful - o eliziune - l-am reprodus prin acesta din urmă; sfîrşitul de rînd l-am notat printr-o linie verticală; omisiunile, literele şi cuvintele lipsă din cauza deteriorării materialului grafic le-am cuprins în paranteze unghiulare < >, iar grafemele şi cuvintele de prisos ÷ în paranteze patrate.

- 1 -

† Въ Христа Бога, благовѣрныи и христолюбивыи Іоанъ Мирча великыи воевода и господинъ, wбладаѧщомъ и господствоуѧщомъ по вѣсѣи земли Оугровлашкои и Зафлаинскыимъ и къ Татарскыимъ странамъ и Амлашъ и Фаграшъ херцегъ и Сѣверинскоумъ банствъ господинъ. Благопроизволи господство ми, своимъ благыимъ произволеніемъ и чистыимъ срѣдьцемъ и дарова господствѡ ми сѣи вѣсеѹстныи и благообразныи настоа Христовъ господства ми, монастырю святѣи и живоначалнѣи Троици, настоателю же старцѹ Кур‹Софронію, телѣгамъ монастырскыимъ, да ходятъ по земли

www.dacoromanica.ro

господства ми, Си где же са wбращетъ | коумерькь или кѫпень или некоупенъ, да са никто смѣетъ покоусить | wтъ кѫмеркьрь и да позабавить телтгамъ монастырскымъ. Кто | ли са покѫсить, тоизи имать приати гнѣвь божи и клатвѫ святыхъ | тїи wтьцъ и наказь и wргїа wтъ господства ми, яко прѣстѫпникь и прѣ|слоушникъ хрисовѣлъ господства ми и сына моего Михаила воеводѫ.

+ Іwанъ Мирча вѡевѡда, милостиѫ божиеѫ господинъ ++.

- 2 -

+ Милостїю Божїею, мы Александръ воево-да, господарь земли Молдавь|скои. Чинимъ знаменито ис симъ листомъ нашимъ оустмы | кто на нь оузритъ или его оуслышитъ, оже есмы оучинили | задоушїе доушъ дѣлѫ предковъ нашихъ и за наше здоровье | и дали есмы монастыреви святого вѫзнесенїа Христова, што на Немци-шори, одно озеро на Прутъ, на има Лууїоулъ, николи непо|рушенъ на вѣкы вѣчныѫ.

А на то вѣра нашего господства | вѡшеписанаго, Александра воеводы и вѣра оустъхъ бонаръ | Молдавскыхъ.

Писанъ оу Сочавѣ, в лѣто .ѕѫѯз. ноемврїа .з. рукою Братѫа логоѳета.

www.dacoromanica.ro

- 3 -

+ Въ има Ѡтьца и Сина и сѧтого Доуха. Азь Петръманъ направлѣмъ'си доушѫ при животѣ си и давамъ монастирю въ Козїѫ що имамъ имаиїе вѣсе и в̄ винограда и дрѣго, що сѧ ѡвращетъ, мало, голѣмо, да є вѣсе монастирю, иѫ и водѣница да е̄сть всѣ.

И семоу свѣдѣтеле: жѹпанъ Алѣѹлъ и жѹпанъ Иванко и жѹпанъ Станчѹл̄ъ и Крѣстїанъ Петръ и Ханоѫшъ пѹргарь и Боцѣ, Концъ Михаль и Ѭно и Радѹлъ Порка и Андрїашъ и Костан̄дин̄ъ и Шефан̄ъ а лѹ Давидь и Балин̄ъ и Матешъ а лѹ Коцанн и Антонїе Длѣгы и поп̄ъ Стоѭ и Воико ѡт̄ъ Ѡкна и Стан̄ъ.

Испсасѧїе в лѣт̄о ,sc̄лг. мѣсѧца ноулїа .z̄i. дън̄ъ, иа сѧтѫа Маринѫ.

Єщє же и по смрѣти моен, ащє кто разорит̄ъ сїе писаиїе, то таковаго Богъ да разорит̄ъ и да оубиет̄ъ и зде и въ бѫдѫщомъ вѣцѣ и да е̄сть проклѧт̄ъ ѡт̄ъ Ѡтьца и [с] Сина и сѧтого Доуха и ѡт̄ъ тѣи. сѧтыхъ ѡтьцъ иже въ Никеи и да е̄сть Іоудинъ и Аріи̯н̄ъ | и да мѹ є сѣпостатъ сѧтаа Троица.

И пакы свѣдѣтеле: жоупан̄ъ Голѣ и жоупан̄ъ Мирѹѣ.

www.dacoromanica.ro

- 4 -

по..... хѡтѧщи, нѫ запѣ<р>ѥщаємь
приемшимь вино постѣ. прѣдынеѫ и ѡсѫж-
даѫщє лѣнѣ<о>ѣсть> живѫщихъ и прѣвъ-
.....ѣпачє п.....ѣ
.....
<т>ъкмо, нѫ въс.....здаѣ
..єє сѧ на има Господьнє почитажщеѣ...аа
събранїа въ цр҃квахъ бываѣ.....въсѣмь лю-
дємъѣ.....мнѡгыѧ.

- 5 -

† Ѡтъ жѹпана Алѣѹла прѣгарємъ бра
шевьскимъ любезнаа херетисанина. И та-
кози вы говоримъ: какъвъ чловѣкъ бихъ билъ
азє, єже поставихъ рѣчъ с вамиѣ и клахъ
сѧ, и пакъ бихъ помислилъ, да ви плѣ-
нимъ? Вѣ Бога имамъ и Доушѫ имамъѣ, а
ми тако ми тѣла и крьви Христѡсовы, и
тако ми доушѫ ми, и да ѵмрѫѣ въ правосла-
вноі вѣрѣ христиањьскоі, ни єдинъ злъ
помислъѣ нѣстъ на васъ. А ми єлатє сло-
бодно и ни єдинѫ єниѫ да нє иѣматє,
понєжє любимъ да стє наши братиа,
какото [то] стє биѣли и прѣжде.
И Богъ ви ѡвєселитъ.
Пїса сѧ априлиа в҃.

www.dacoromanica.ro

- 6 -

† Ѡ Александрь воєвода и господинъ, пишетъ господство ми Брашовѣномъ вѣстѣ/ликимъ же и малимъ, кахто моимъ братїамъ. Сего радї такози ви говоритъ/: нека да ѫходатъ и ваши люде зде и наши тамо, а никомуж криво/ да не бѫдетъ. Аще ли бѫдетъ нѣкоемуж чловѣкуж вашемуж криво отъ нашихъ/ чловѣкъ, а вїе го пѫстѣте да дондетъ, да муж ѹтимимъ право, понеже та/кози нї естъ рѣчъ. И господство ми тѫзи пѫшамъ болѣрина ми Нѣгое/ и съ онѣмизи люде, що имъ естъ криво отъ васъ и отъ вашихъ люде, да ви/говоря: аще любите да сте съ мномъ мирни, вратѣте варе що/ естъ ѵ васъ, и моимъ чловѣкомъ криво да не бѫдетъ, понеже не можемъ ходити с лѫжа/ми, тъкмо с правдомъ; да ни не проваждате съ празни рѣчи/, кахто до нинѣ. И весели ви Богъ.

†/Ѡ Алеѯандрь вѡєвѡда, милостїѧ Божїѧ господинъ.

7 -

† Милостїю Божїею, мы Стефанъ воєвода, господарь зе/мли Молдавскои. Чинимъ знаменито ис сѣмъ листомъ нашимъ кто на нъ оузритъ или его оусла/шитъ чтѵчи, оже произволи господство ми добрымъ/ нашимъ

www.dacoromanica.ro

оумисломъ и оучинихмо за наше здравїе/ и задоушїе свѧтопочившїихъ родителъ нашихъ и дали/ есми монастирю отъ Полѣни три челѧдї цигански/ кы на има: Славъ Хрѣловѣнъ и Косте Чрънїи и Сла/вовъ зѧтъ и Микоулицѣ, да бѫдутъ томѹ/ прѣдрѣченномѹ монастирю непорѹшени, съ всѣмъ доходомъ, на вѣки.

А на то естъ вѣра господства ми/ и вѣра бояръ господства ми всѣхъ и великихъ и малѣихъ.

Пи/салъ Оанѹа граматискъ, оу Сочавѣ, в лѣто /sc̄mв/ юнїа вѣ k̄s.

- 8 -

В лѣто .sc̄ζ̄θ. юлїа, ē. повоева/ль Стефанъ воевода/ Сакѹльскою земли.

В лѣто .sc̄<o>[1]. юнїа. k̄в. ѹдариша/ Стефана воевода пѣшкою ѹ Келїю градѹ/.

В лѣто .sc̄oa. юлїа .ē. прїѧтъ Стефань воево/да/ себѣ госпожд[а]а кнѧгиня Євдокїя отъ Кїе/ва, сестра Семена царѣ.

В лѣто .sc̄oг. мѣсяца генварїа .k̄г. вѣ четвертокъ, въ полѹношѝ, вѣниде Стефань/ воевода въ Келїи и овсѧде града. И прѣбисть тѹ/ вѣ четвертокъ мирно, а вѣ пѧтокъ рано ѹдриша и на/чаша рвати градъ Келїнски. И тако рва/ша весь дѣнь и вишя сѧ до вечера. А вѣ сѧбота же/ прѣдаде сѧ градъ и вѣниде Сте-

1 In text greşit .sc̄ys.

www.dacoromanica.ro

фанъ воєводѫ въ градѣ, божіємъ изволєніємъ и
прѣбысть тѫ .г. дьни, весєлѧ сѧ и хвалѧ бога
и ѫкротѩвѧ люді града. И постави имъ тѫ
Исаиа прѣкалабѡмъ и бихтѧ и ѫ
<ихъ>[1] блюсти градъ ѡтъ языкъ невѣрныхъ.
И такѡ възврати сѧ съ вѣсєѧ воискѡм своєю
въ настольнии градъ свои Сѣчавскиі. И та-
кѡ повелѣ митрополитомъ и єпископ[п]ѡмъ
своімъ и вьсѣмъ ієрєѡмъ, благодарити бога
ѡ бывшємъємѫ дарованіи ѡтъ вышнѣго бо-
га, Саваова, иже на херувимѣхъ почиваѧи.
И по двою же лѣтѣхъ, въ лѣто .sцоє. въз
двиѓъ сѧ краль ѫгрѣски нарицаємі Мати-
ашь и падє ѫ Тотрѫшь съ вѣсєѧ

- 9 -

† Милостіѡмъ божіѡмъ, Іѡанъ Младі Басараба
воивода и господинъ въсеи земли Оуѓгроьла
скои и синъ добраго Басарабє воивод Да-
ватъ господство ми сіє повельнїє господства ми
братѵлѵ[2] съ[2] синови[2] си[2] и Пѣтрѫ съ синови с
нашко да имъ єсть ѵ мѣничєщи полов на
нєжє[3] ѫ покѫпишє ѡтъ Хѣнсѣ за два вол ви
и аспри[4] ō али[2] братѫль[2] съ[2] синови[2] си да
єсть[2] надь[2] два[2] дели[2], а Пѣтрѫ съ синови си
да єсть на трєтіи[4] дєло и господствѫ[4] ми да
дошє конъ.

Сєго ради имъ дадохъ и господств

1 În text greșit єго. 2 Șters ulterior cu cerneală. 3 Șters ulterior по și nonē. 4 Șters și scris ulterior deasupra шєсти.

www.dacoromanica.ro

да имъ есть въ очиноу и въ охабу, ни отъ
когоже неполтжковено по рѣчи господства
ми.

И свѣдетелїе: жупанъ Стѣникъ еже бивъ-
ши дворникъ, жупанъ Воико Талтѣлова, жу-
панъ Казанъ великы дворникъ, жупанъ Вен-
тилъ логоѳетъ, бѣцкатъ пехарникъ, Станко
комисъ, Пиперъ столникъ, Радулъ вистїюръ,
Долофанъ спатарь, Влъдиславъ страторникъ.

И азъ Кодръ грамотикъ еже исписахъ въ
Тръговище, мѣсяца юнїа —[1] въ лѣто ѕцпѳ.
Исправникъ Ратъ пъркълабъ Поенаремь.

+ Іоанъ Басараба воєвода, милостїа Бо-
жїа господинъ.

- 10 -

+ Милостїюмь Божїюмь, Іоанъ Радулъ воивода
и господинъ въсеи земли Оугровлахїискои, синъ
Влада добрааго воиводе. Даватъ господство ми
сие повелѣнїе господства ми сватомоу монастиро
отъ Тисмана, храмоу жеи и обители сватѣи
и прѣблагословенноѣи и присно Дѣви Марїи и
чесна ея Успенїе, якои да имъ естъ оу Кръбе-
щи дело Кьзанова и Дохорецова, понеже мени
сватї монастиръ съ Стонке Дохорецомъ и
съ братїамъ его, тере дадоше калоугери
Стоике и братїамъ его оу Кор'би дело
сватомоу монастироу и отъ господство ми

1 Omis ziua.

www.dacoromanica.ro

приложихъ т флорини оугрьски, а они дадо-
ше светомоу монастирю/ нихъ делове отъ
Кръвеши.

Сего ради имъ дадохъ и господство ми,
яко да есть светомоу монастирю/ и свети-
мъ и божествнимъ иноком въ пищь и
нам въ вьчное вспоминание и ни отъ ко-
гоже неотъкновено по оризмоу господства
ми.

Свидетеліе: жупанъ Драгичъ Стоикова,
жупанъ Бар'оулъ Кралевьски/, жупанъ Крьстіа-
нъ бив'ши двор'никъ, жупанъ Прьвулъ велики
двор'никъ, жупанъ Стаико логофетъ/, Тодоръ
вистиаръ, Данчюлъ комисъ, Строе спатаръ,
Димитроу пехарникъ, Изворанолъ столъ-
никъ/ Радулъ и Драгомиръ стратор'ници.

И азъ, Банъ, еже писахъ въ столъни градъ
Трьговище, мьсеца/ генаріа въ ѳ денъ.
в лѣто .ѕ̄ѳ̄.

+/Іоанъ Радулъ воєвода, милостіа бо-
жіа господинъ.

- 11 -

Господи, обрати ма къ покаанію/ пастырю
добрыи и погыб'/шаго прьжде уаса ового и/
не остави мене погыбнжти/ до конца, нж
дароуи ми покаанію врѣме и помилоу
ма/ милостіа своеж, яко ты еси/ единъ щед-
ръ и многомилостивы/ и тебѣ славж въз'сила-

www.dacoromanica.ro

мо съ/ безначалнымъ Отцемъ твоимъ/ и съ пр҃есвятымъ и благимъ и животворящимъ его Доухомъ/, вьсегда и нынѣ и присно и въ вѣкы вѣкомъ аминъ.

Слово наказателно /ѡана Ѳе/рое воєводы къ възлюблє/нномѹ сынѹ своемѹ Ѳєѡдосїю/ и иннымъ помазанникомъ/ Божїимъ, о милостыни и о покои.

Сыне мои и сїа скажѫ тебѣ, ка/ко хощетъ господарь миловати слѹгы/

+ Милостїю Божїею господна Дѣспина, бившa господжда великаа/го /ѡанна Баса/рабє воєводе. ѹ всемъ почьтенимъ и въсакоѧ чести дѡстоинимъ и намъ добро/ братїє и пріятелѧмъ, полгарьмещєрѹ и жѹдецѹ свѣтлѡсти кралѧвє/и вѣ. поргарѡмъ Сибинскимъ, поклонѧнїє како господє и моє братїє и пріятелѧм/ъ.

Пакъ єво разѹмѣхъ, що мїє ваша милость писала и намъ добарь глась дала знати/, за моего сина, єре мѹ є дашъ богъ Влашкѹ Землю. За то се на вашемѹ господствѹ/, нако кланѧмъ, нако моѡ братїє и пріятелѧмъ, за що ми пріятелюєте/ и мєнѣ добро мислите.

www.dacoromanica.ro

Тога ради зна господс 90 ви, доклѣ сама
била мегю вами, на сама вамъ добарь прія-
тель била. Ако да Богь напрѣдъ хоћкамо и
болѧмимъ пріятелствомъ бити.
И Богъ ви дрѣжи ѵ самиренїю, аминъ.

- 13 -

+ Чѣститомѵ и нарочитомѵ и ѡтъ Бога
даованомѵ и моемѵ повелькомѵ братѵ жѵ-
панѵ Шерванъ велики банъ Кралевеки, многѡ
здравие и сѣ любовие приносимъ господ-
ствѣ ти, азъ ѵбо, братъ господства ти, жѵпанъ
Лѵкачь сѣдцѵ брашевскомѵ. И по сихъ да-
вамъ ѵ знание господствѣ ти книгѵ ради
и рѣчи ѡ ми еси послао и порѣчаѡ, азъ
ѡтъ вѣсѣхъ по редѵ добре ти смъ господ-
ствѣ ти раздмѣлъ и велма захвалимъ
господства ти, такоже моемѵ драгомѵ братѵ.
И понеже ти хоћетъ доити наши
слѵзи сѣсъ нашеми истиними и потрѣбни-
ми рѣчи, на име Стоика и Дмитрѵ, вареѡ
ѡ ке изрече[т]ъ ѡтъ мене господствѣ ти,
ѡтъ вѣсехъ вердѵ <ихъ>[1], ере сѵ мои рѣчи
истини. И Богъ те весели[т]ъ, амиѧъ.
Писанъ юлїа $\bar{е}^{2}$ дѣнѣ.

1 In text greșit ego. 2 Deasupra literea a în loc de titlă.

www.dacoromanica.ro

+ Изволєнїємъ Wтьца и съ поспєшєнїємъ Сина, исписа/ сѧ сїѧ книга рѣкоми пєнтикостарь, въ лѣто ҂зов/, ржкож многогрѣшнаго попа Даниилѧ, wтъ Балилѣщь.

+ Іwанъ Арwнъ воєвода, Божїєю милостїю господарь земли Мwлдавскои. Wже прїидошь прѣдъ нами и прѣдъ нашими болѣри, Мѣрика кнѣзинъ Иwнашко Пѣрстескѣлъ, дочька Юрши, по єи доброи волѣ/, никимъ непонѫждєна и а ни присилована и дала свою правою wтчинѫ и дѣдинѫ, єдно/ часть за wтчинѫ wтъ село Лопѣчни, почєнwє wтъ дома Wнчюлъ Митютєлъ, wтъ брєгъ Юзѣлѣси/, право на Юзѣлѣсѫ, wтъ вишнїи кѹтъ. Та дала слѹзи нашимѹ Дмитрѹ, бизѣши ѹрѣдникъ, по/ съмрѣти єи да имаєтъ єи поминати.

Ино ми, видѣвше ихъ доброволно даанїє/, тѣмъ ради како да єстъ емѹ и wтъ насъ wтчина и дѣдина съ вѣсємъ доходонъ. И инъ да сѧ не ѹ/мишаєтъ.

Писанъ ѹ тѳсъ, лѣто ҂зр̂а априлїа кѳ.

+ Господинъ рєчє.

+ Велїи логофєтъ ѹчилъ: Wпрѣ логофєтъ +Бѣсѣнѹлъ

www.dacoromanica.ro

- 16 -

† Се азъ Костантинъ сынъ Оурсулъ, внукъ Ставръ отъ Ошешеци, отъ Грыла Путноги, свѣдѣтелствовахъ самъ на себе симъ моимъ листомъ и записомъ, никимъ непонуженъ а ни присилованъ, но за доброю моюволя, яко продахъ права моа отчина и дѣдина отъ село отъ Ошешеци, часть едномоу стару, петиї нивы и единъ рязоръ у фрунте и една фалче винограда и садове въ винограде рѣм пержи и бродъ за маинъ подли винограда. Та продахъ на Павълови, внукъ пана Ортке [illegible] дворникъ, седимдесѣтъ шестъ талери. Иное взстало сѧ Павълъ и подасть сихъ взсихъ пинѣзи готови вишеписаннѣ·05· талеръ въ мои руки отъ прѣдъ многи люди добри свѣдѣтели: Дрѫгуцулъ и Крѣстї Бурлѫ и Бълтѣнулъ дїякъ и Іонашко втаховъ за хънсари, како да есть ему отчину и дѣдину и права викуплениѣ съ въсемъ доходомъ. И инъ никто да не имаетъ умишати сѧ николиже у вѣкы презъ свѣдѣтелства наша.

В лѣто ҂ЗРЄІ, генарїа а.

www.dacoromanica.ro

F A C S I M I L E

www.dacoromanica.ro

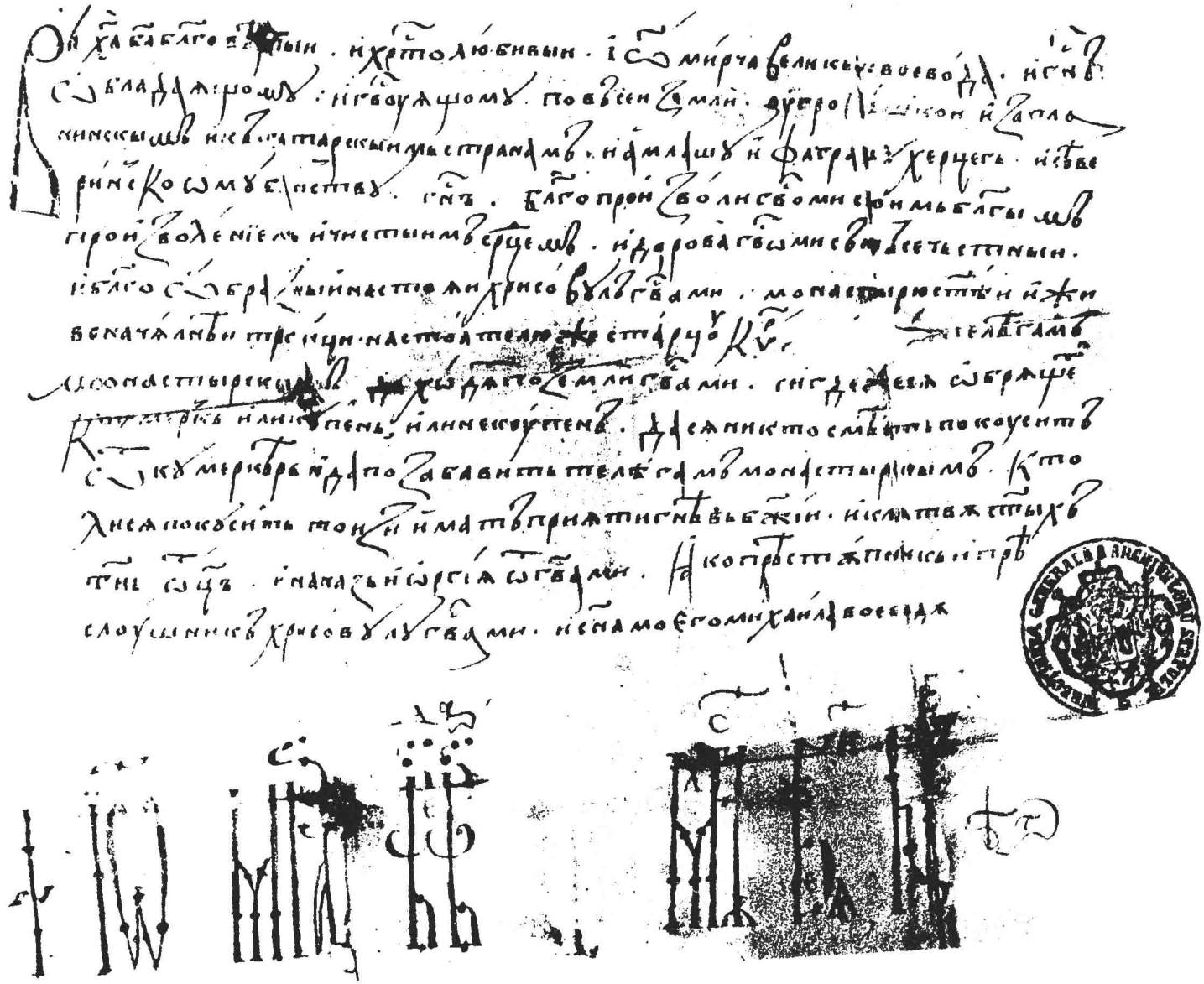

www.dacoromanica.ro

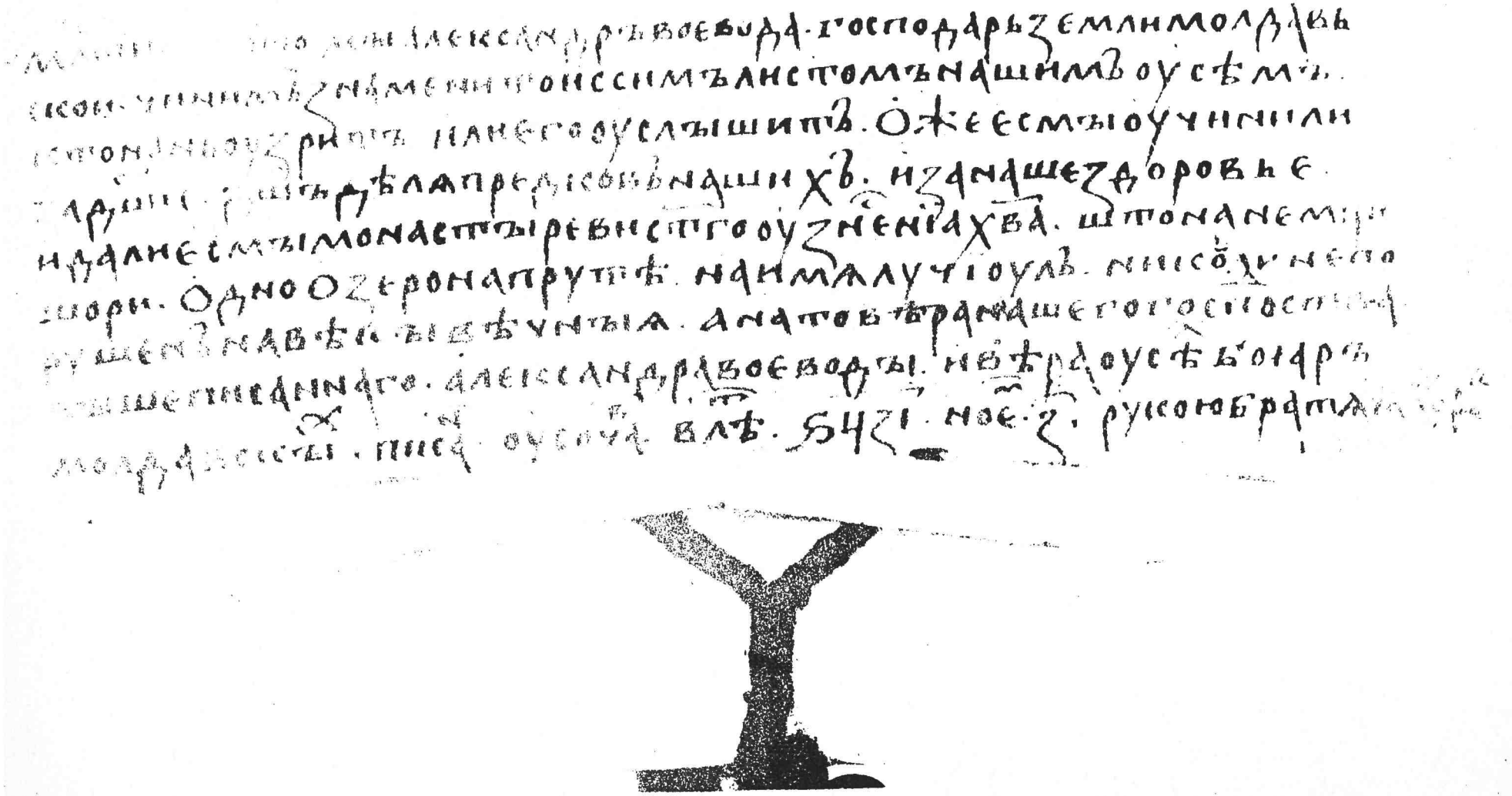

www.dacoromanica.ro

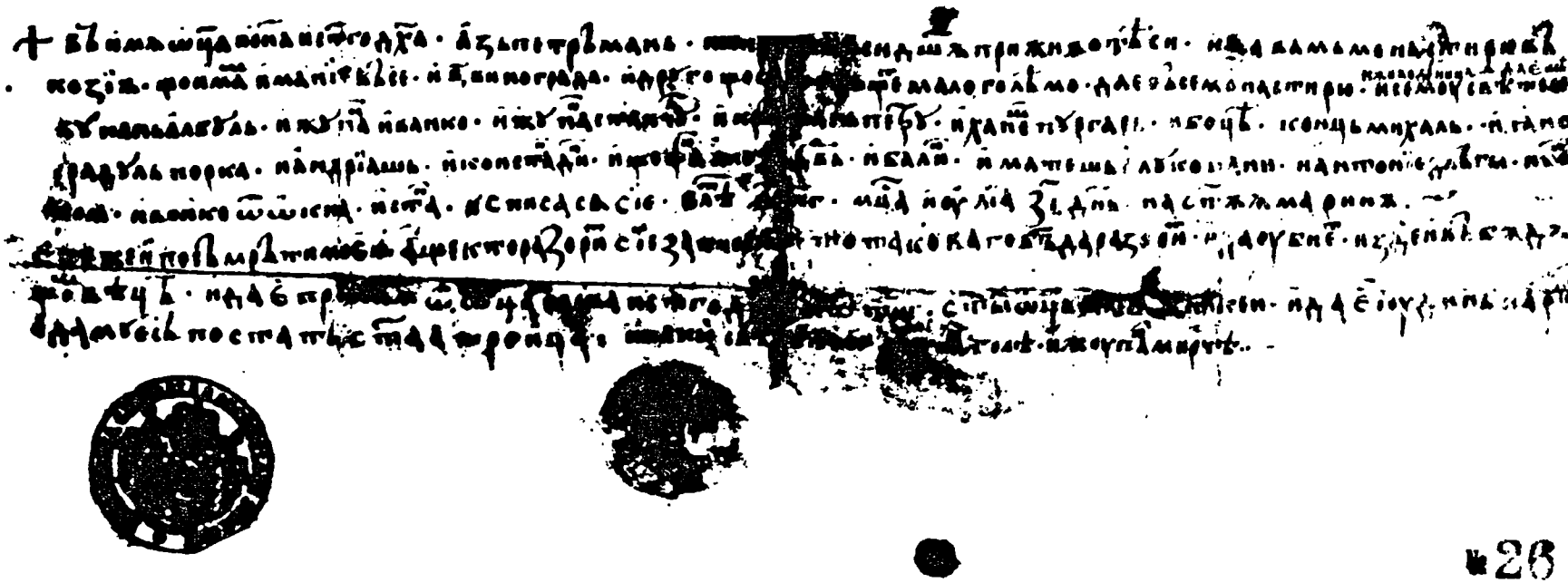

№ 26

www.dacoromanica.ro

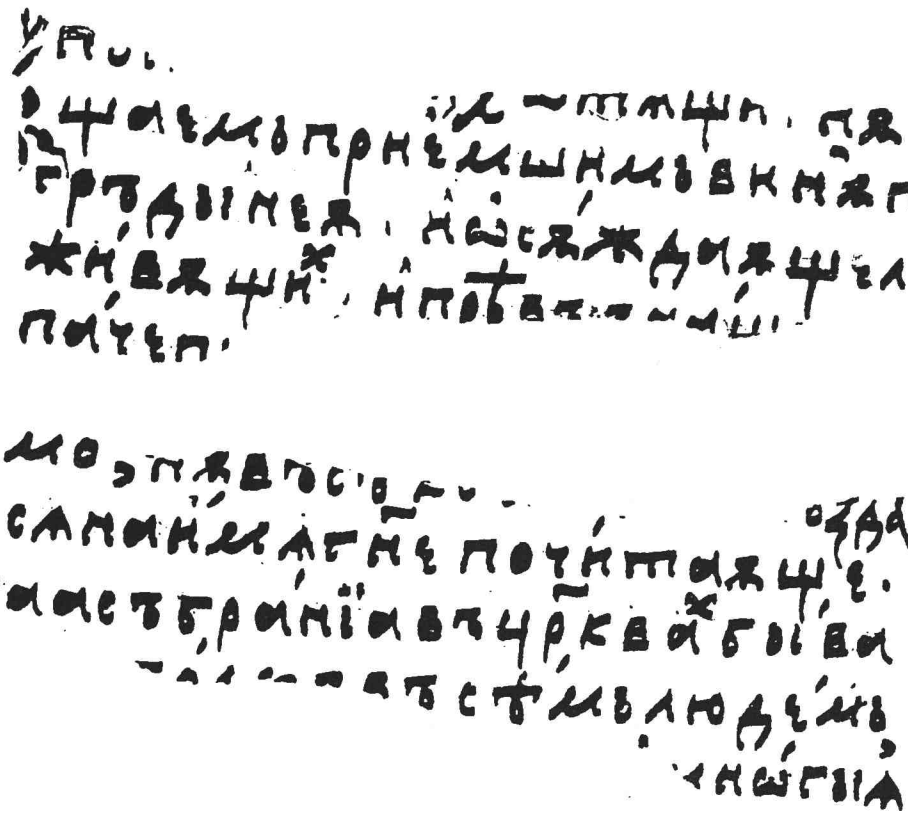

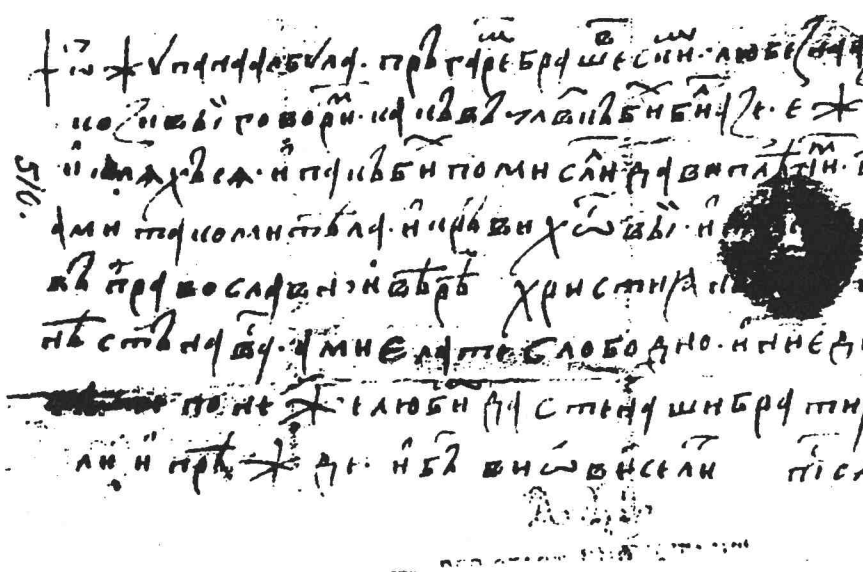

www.dacoromanica.ro

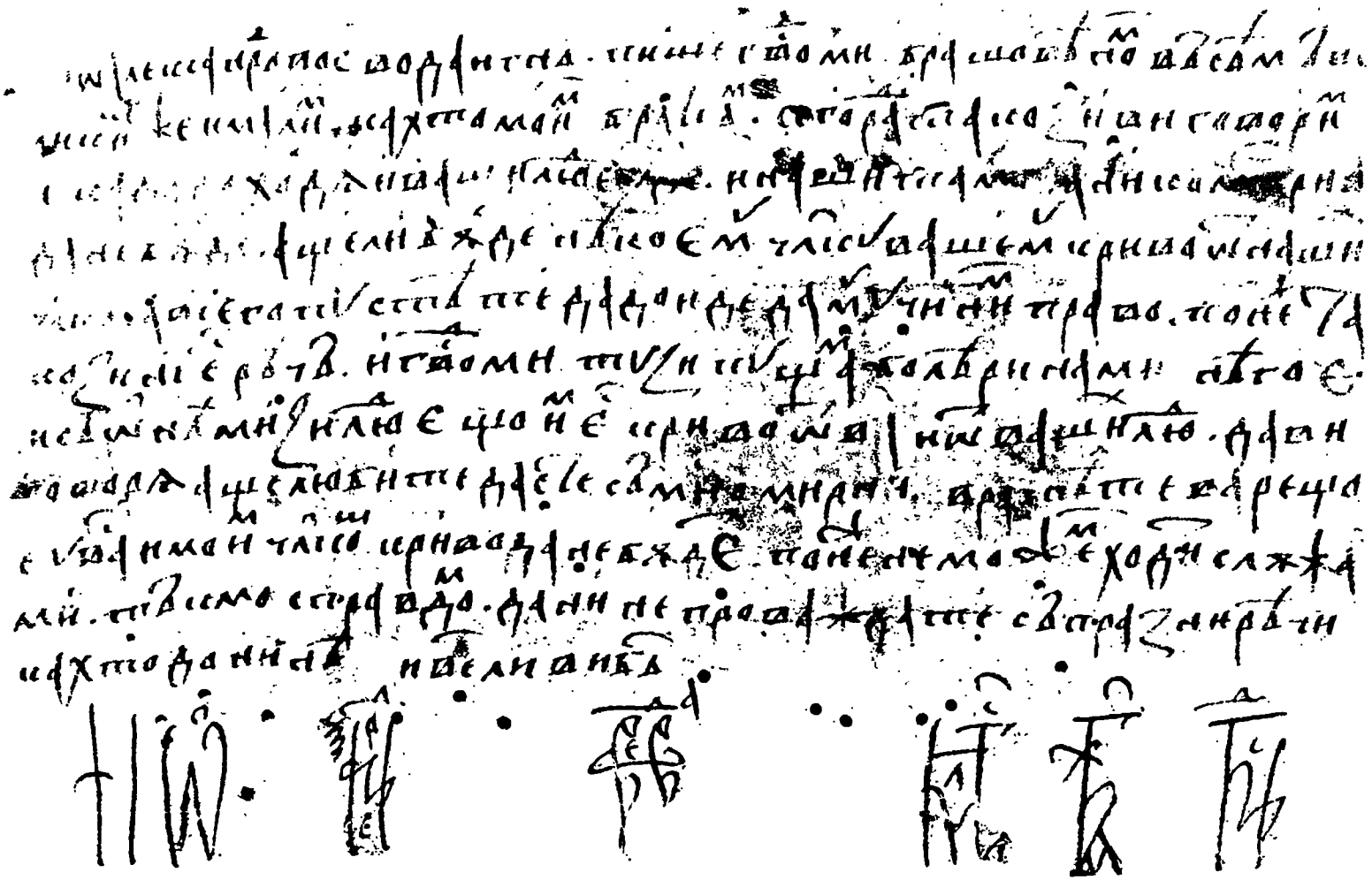

www.dacoromanica.ro

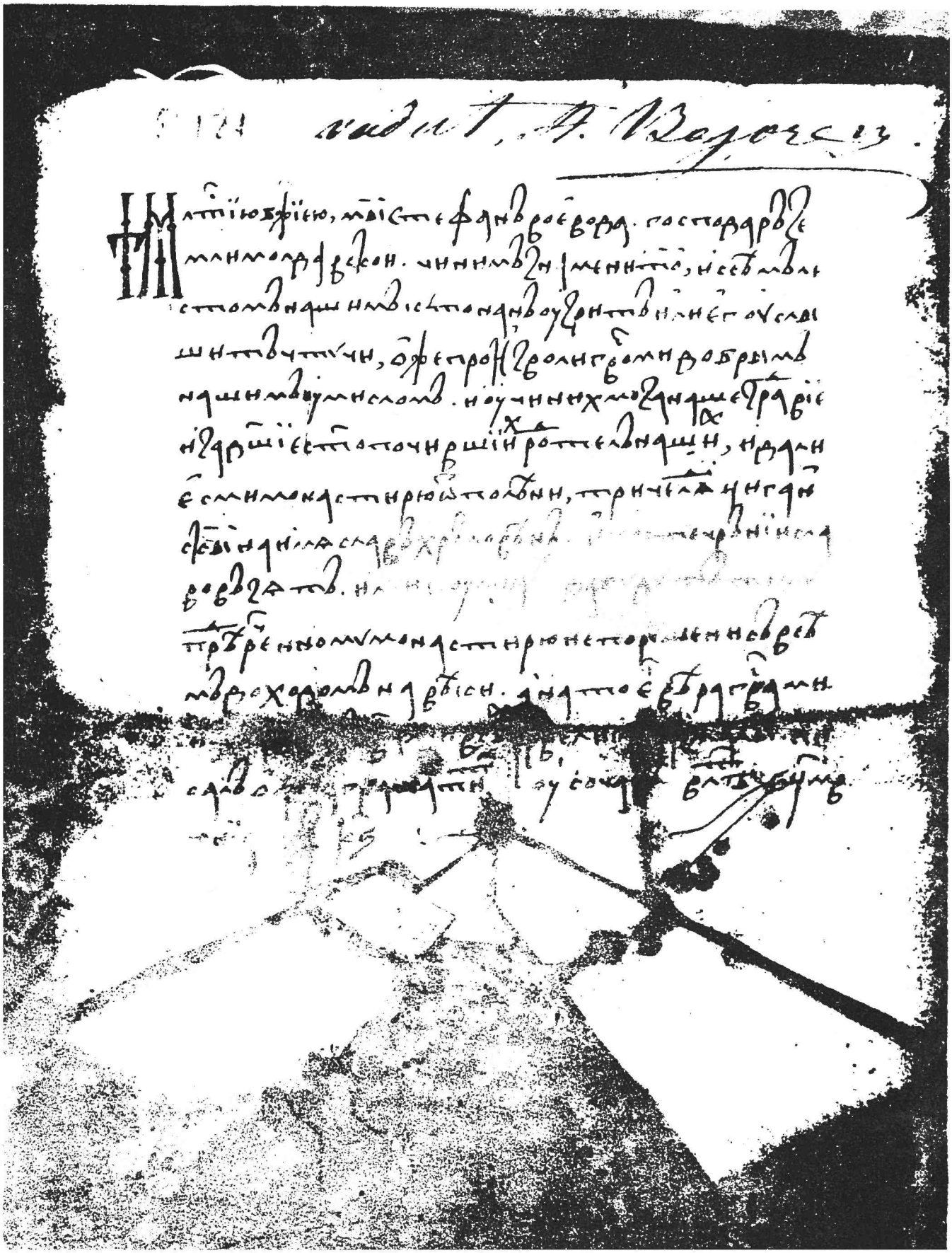

www.dacoromanica.ro

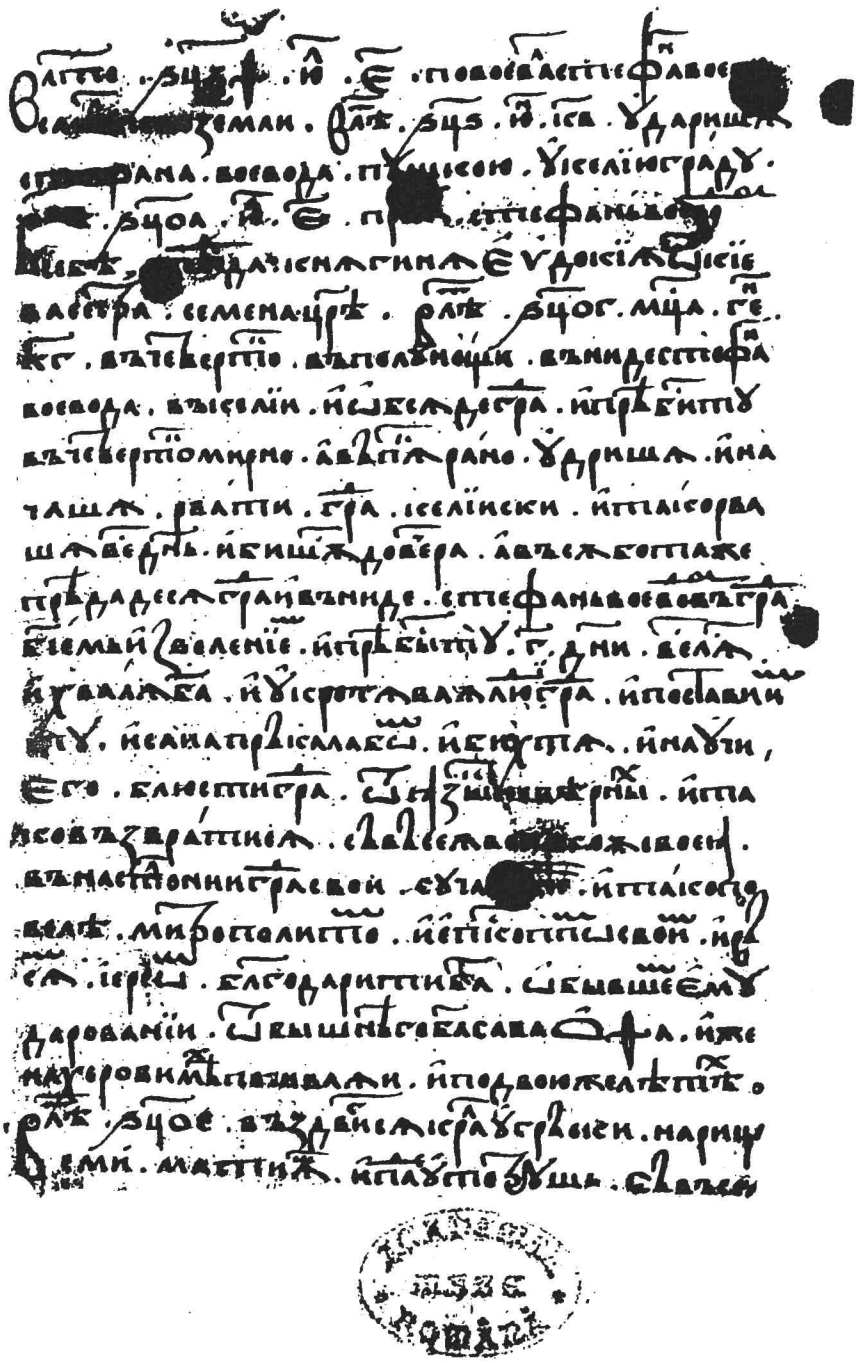

www.dacoromanica.ro

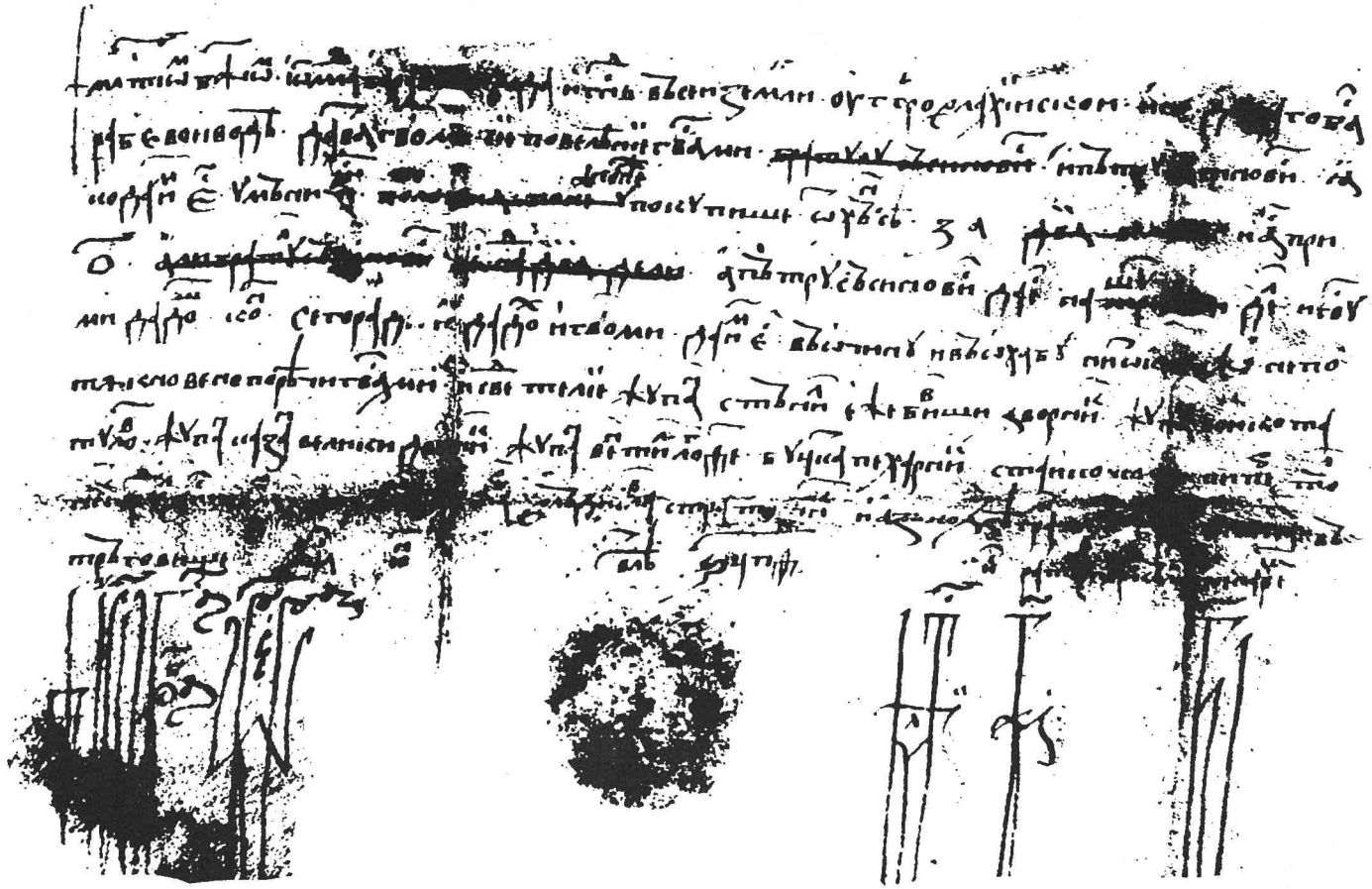

www.dacoromanica.ro

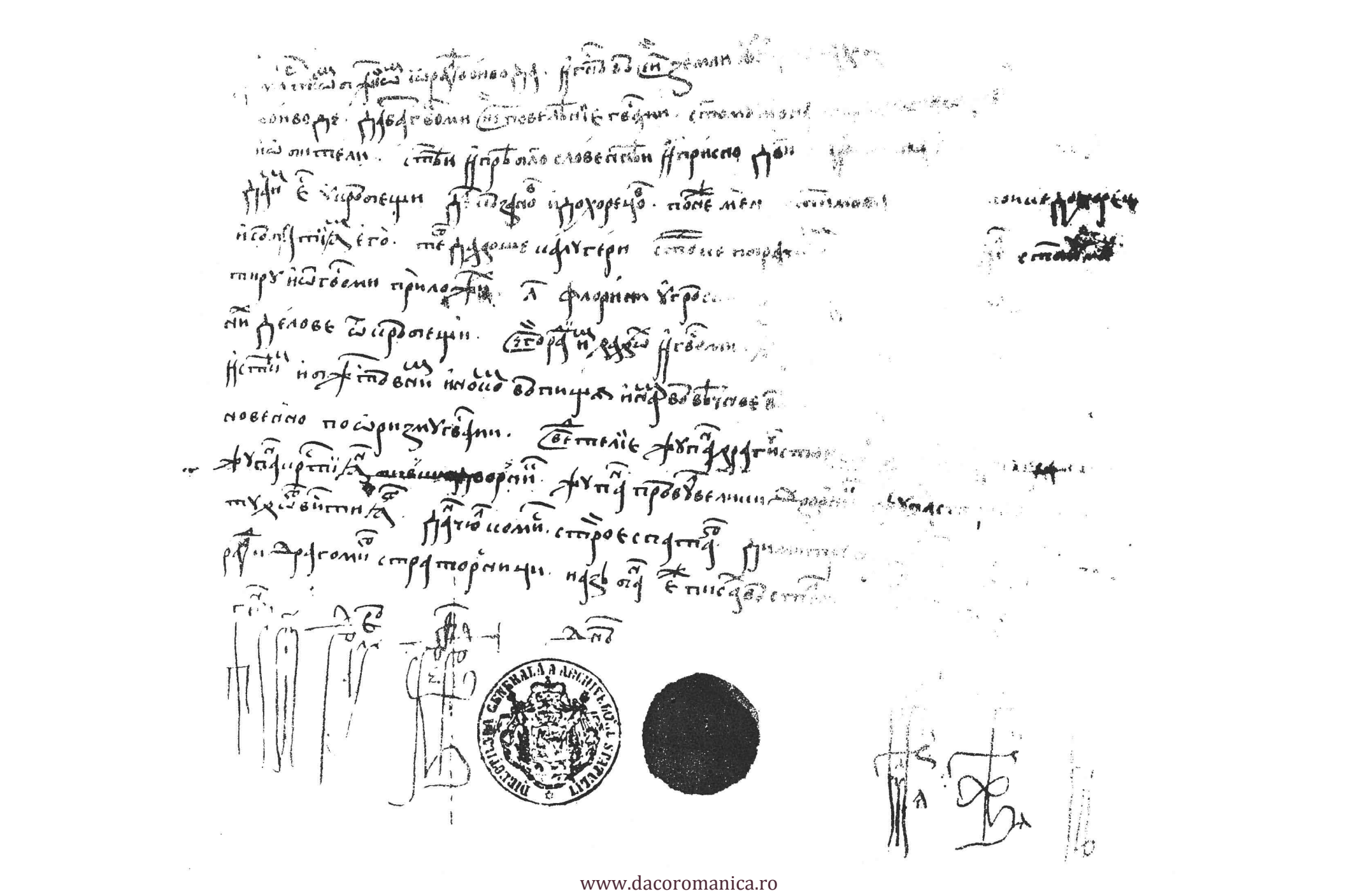

www.dacoromanica.ro

гнѡбратнмалѣпоиганїю
пастырюдобрѣин · ипогы
шаговпрѣжечасашного · и
неѡставименепогыбнѫти
довонца · нждароунмїипоиг
анїюврѣме, ипомлѫщимъ
млтїїсвоѣм · ишготы̀ѣсѣи
ѣдиньшерѣнмнѡшгомлтвь ·
итебѣтеплоѣлѣнїамосѣ
ѣзнатжланїѡщемьтвоим ·
ѣсвпрѣстыѣнѣлгїинѫжно
пѣорѫшїимьѣгодхс ·
ѣвѣгданнѣпрнонѣвѣ
ѣгыѣѣгс · ѳѳѳ :ѳ
Слобонаіказателноіѡнѣ
гововоды. ігѣѣзлюбле
нномубѣѣвоѣмѫѣшѣїю ·
иныѣіпомазанніігоѳ
бжїи · ѳмлтынийѳпоіѳи :~
ѣнемнисїдѣіѫжтебѣ · іга
ігорошѣгпрьмнловатнслѫгы

www.dacoromanica.ro

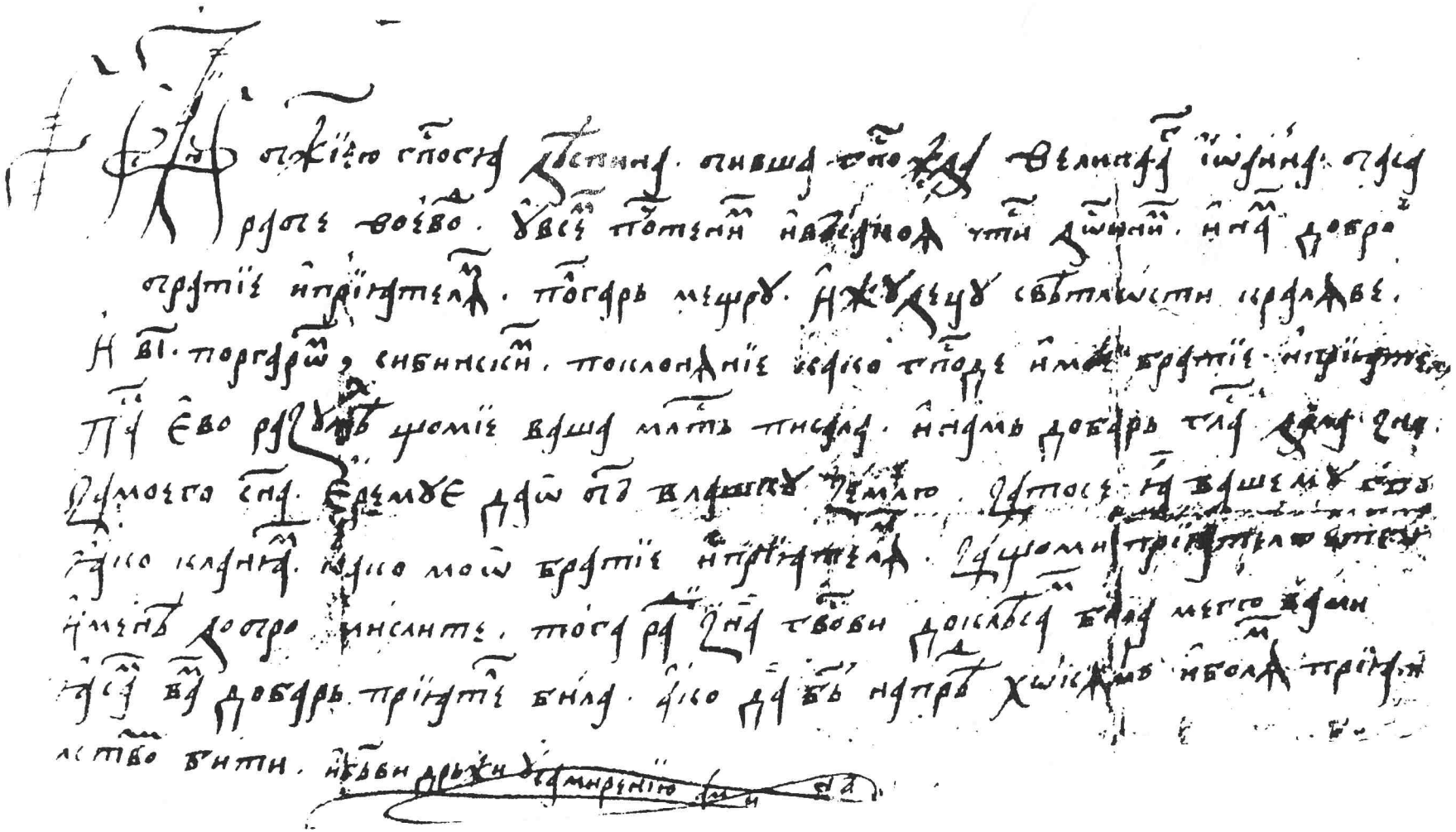

www.dacoromanica.ro

234
VII

www.dacoromanica.ro

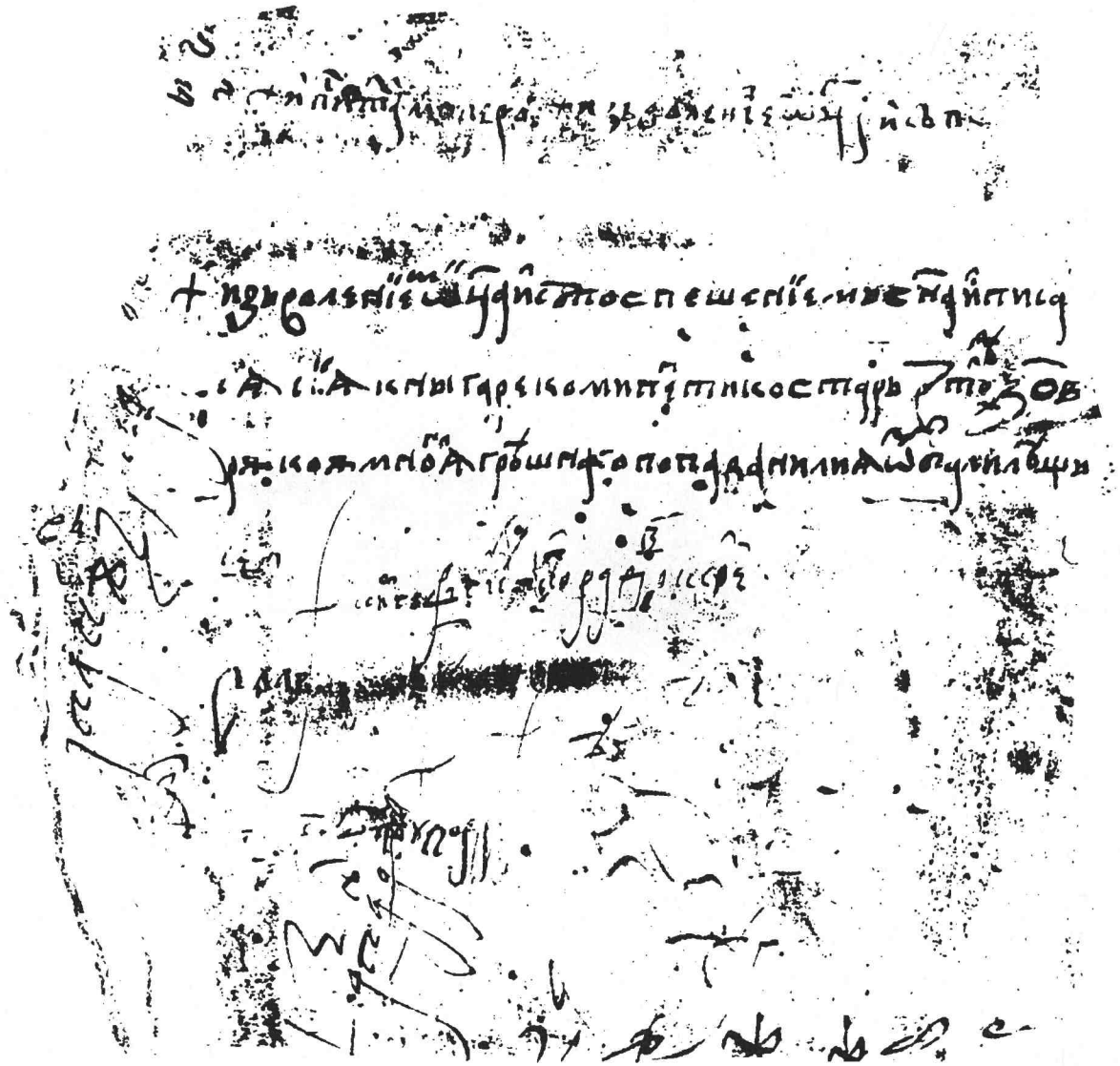

www.dacoromanica.ro

www.dacoromanica.ro

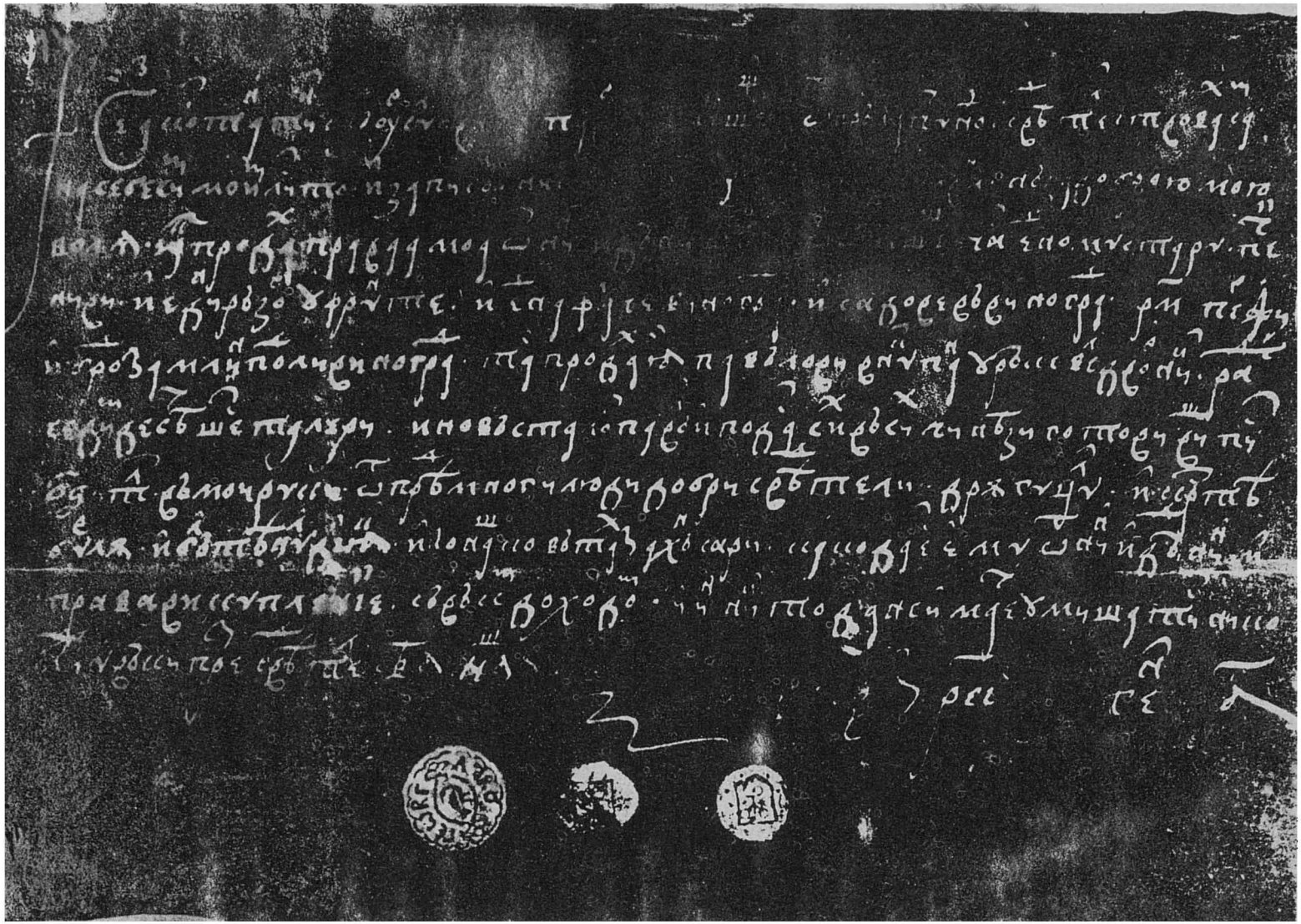

www.dacoromanica.ro

C U P R I N S U L

Pag.

I. Generalităţi 3-11

Denumirea paleografiei 3 - Caracterul şi obiectul 3 - Paleografia româno-slavă 3 - Metodele de lucru 3-4 - Paleografia şi celelalte discipline auxiliare ale istoriei 5-7 - Inceputurile şi dezvoltarea paleografiei 7-8 - Naşterea şi evoluţia paleografiei româno-slave 9-11.

II. Alafabetele slave vechi 11-25

Alfabetul glagolitic 11-2o - Originea caracterelor grafice 14-19 - Numărul lor 19 - Valoarea lor cifrică 19-2o - Glagolitica slavă veche 2o - Glagolitica croată 2o - Alfabetul chirilic 11, 15-17, 2o-25. Numărul caracterelor grafice 2o-21 - Legăturile şi deosebirile dintre cele dpuă alfabete 21 - Valoarea cifrică a literelor chirilice 21-22 - Originea alfabetului chirilic 22-23. .- Pronunţia literelor glagolitice şi chirilice 23-24 - Ordinea şi denumirea literelor slave vechi 24 - Bibliografie 24-25.

III. Inceputurile scrierii slave la români 26-31
Bibliografie 31

IV. Izvoarele paleografiei româno-slave 32-4o
Bibliografie 39-4o

V. Dezvoltarea scrierii româno-slave 43-83

Unciala 46-48 - Unciala literară 48-5o - Unciala documentară 5o - Semiunciala 5o-51 - Semiunciala literară caligrafică 51-54. Semiunciala literară obişnuită 54-56 - Semiunciala documentară 56-57 - Cursiva 57-58 - Cursiva literară 58 - Cursiva documentară 59-62 - Minuscula 62-64 - Minuscula literară mixtă 64 - Minuscula documentară mixtă 64-67 - Minuscula literară 67 - Minuscula documentară 67-72 - Prescurtările 72-74 - Prescurtarea prin trunchiere 74 - Sigla 74 - Prescurtarea prin contracţie 74-75.

www.dacoromanica.ro

- Prescurtarea prin suprascriere 75-76 - Abrevierea prin ligatură 76-77 - Prescurtarea prin monogramă 77 - Prescurtarea prin monocondil 78 - Criptogramele 78-8o - Litere înscrise 8o - Litere suprascrise 8o-81 - Bibliografie 81-83.

pag.

VI. Materialul folosit la scriere 85-98

Pergamentul 85-89 - Palimpsestele 89-91 - Hîrtia 91-97 - Importanţa filigranelor 96-97 - Bibliografie 98.

VII. Unelte folosite la scriere 99-1o2

Pana 99-1oo - Cuţitul 1oo - Pensula 1oo - Haragul 1oo-1o2 Bibliografie 1o2.

VIII. Cernelurile şi vopselele folosite la scriere 1o2-1o5

Cerneala neagră 1o2-1o3 - Vopseaua roşie (chinovarul) 1o3-1o4 - Soluţia aur 1o4 - Culoarea galbenă 1o5 - Bibliografie 1o5.

IX. Reproduceri în text

Alfabetele slave vechi 15-17 - Unciala literară 49 Unciala documentară 5o - Semiunciala literară caligrafică 52 - Semiunciala literară obişnuită 55 - Semiunciala documentară 56 - Cursiva literară 58 - Cursiva documentară mixtă 66-67 - Minuscula documentară 69 - Minuscula documentară şi pseudomonocondil 7o - Ligatura ornată 76 - Monogramă 77 - Pseudomonogramă 77.

X. Facsimile

I. Rezumatul textelor 1o8-113
II. Transcrierea textelor 114-127
III. Reproducerea textelor 129-144

1. Circa 14o6. Act de la Mircea cel Bătrîn în minuscula documentară mixtă; 2. 14o9 noiembrie 17. Act de la Alexandru cel Bun în minuscula documentară mixtă, 3. 1425 iulie 17. Testamentul lui Petriman din Ţara Românească în minusculă documentară mixtă; 4.1428-145o.

Fragment din manuscris al lui Gavriil Uric în cursivă literara; 5. 1431-1433 aprilie 2.

www.dacoromanica.ro

Scrisoare de la Albul vornicul lui Alexandru Aldea în minusculă documentară; 6. 1431-1433 Scrisoare de la Alexandru Aldea în minusculă documentară; 7. 1434 iunie 26. Act de la Ştefan al II-lea domnul Moldovei în minusculă documentară; 8. 1457-1504 Pagină din Letopiseţul de la Bistriţa în minusculă literară mixtă; 9. 1481 iunie, Act de la Basarab cel Tînăr în minusculă documentară; lo. 1497 ianuarie 9. Act de la Radul cel Mare în minusculă documentară; 11 152o-1521 Pagină din Invăţăturile lui Neagoe Basarab în minusculă literară mixtă; 12. 1521-1522 Scrisoare de la Despina doamna lui Neagoe Basarab în minusculă documentară; 13. Circa 1534-1539 iulie 5. Scrisoare de la Lucaci judeţul Braşovului în minusculă documentară; 14. 1568. Colofonul penticostarului scris de preotul Danilie din Balileşti în minusculă documentară; 15. 1593 aprilie Act de la Aron Tiranul în minusculă documentară; 16.16o7 ianuarie 1 Zapis de la Constantin nepotul lui Stavăr din Oleşeşti în minusculă documentară.

Cuprinsul 145-147
Frata ..... 148-149.

www.dacoromanica.ro

E R A T A

La pag.8 rîndul ultim după paleo - adaugă: grafiei slave chirilice sînt albumele apărute datorită străduaniilor lui N. Grunski (1914), A.Georgievski (1920) şi I.Ohienko (1927,1931) iar în cel al paleografiilor bulgară, sîrbă şi bosniacă lucrarea cu acelaşi caracter a lui P.Lavrov (1916).

La pag.8 nota 1 rîndul 5 în loc de ж şi z(după d) citeşte ж , ž ; rîndul 6 în loc de n (după primul n) şi c (după d), citeşte: ń, ć : iar în rîndul 8 în loc de s, t citeşte ş, ţ.

La pag.11 rîndul 24 în loc de III citeşte :II.

La pag.14 rîndul 7 înainte de acest, adaugă: 2.

La pag.19 rîndul 15 după ҁ înlocuieşte virgula cu punctul; în rîndul 31 în loc de т,ізлос citeşte тцслос

La p.21 rîndul 20 în loc de e înainte de şi citeşte: je.

La pag.23 rîndurile 9 şi 10 după (п) adaugă: Б (р), В (с) оо (т), ѳѳ (оу), ф (ф), Ѫ (х) ; în rîndul 10 după ч adaugă: (ч) , după ѣ adaugă: (ш) iar după şi adaugă Щ (щ) , în rîndul 13 după Iitera adaugă: ѵ, iar după paranteză în loc de 7 citeşte З .

La pag.24 rîndul 26 după Jagić adaogă: Glagoličeskoe.

La pag.26 rîndul 34 după labială adaugă: f, la fel şi în rîndul 35 după lui.

La p.28 rîndul 11 în loc de жндрцкоу citeşte дрцкоу: iar în rîndul 34 în loc de моуж citeşte моужб .

La pag.30 rîndul 9 în loc de ч precedat de din citeşte ч ; iar în rîndul 21 în loc de инфоундзгурб citeşte инфоундзтоурб

La pag.31 rîndul 40 în loc de Méhtode citeşte Méthoda.

La pag.32 rîndul 10 în loc de robu şi rozu citeşte товй şi тозй ; în rîndul 22 în loc de Ščepkinin citeşte:Ščepkin.

La pag.33 înainte de primul aliniat adaugă: Este socotit românesc şi Evangheliarul de la Rîşnov, aflat în fondul manuscris slav al Bibliotecii Academiei R.S.R. sun nr.613 şi datat prin sec.XIII-XIV; iar în rîndul 10 în loc de Sfîrşitul citeşte Sfîrşitului.

www.dacoromanica.ro

La pag.44 rîndul 30 după paleografii adaugă: au.

La pag.47 rîndul 2 nota 1 adaugă după grafemele - ѹ , rîndul 10 înlocuieşte oblice orizontale etc. prin: şi oblice.

La pag.48 rîndul 16 adaugă după literei К iar în rîndul 25 după cum adaugă N .

La pag.49 rîndul 8 adaugă după că ѹ

La pag.50 rîndul 10 suprimăm virgula după X, şi adaugă virgula după dreapta.

La pag.52 rîndul 1 citeşte: Vasica în loc Vasica la fel şi în rîndul 14.

La pag.54 rîndul 25 citeşte: încercare în loc de încerare.

La pag.55 rîndul 3 după B adaugă: virgulă, în rîndul 3 după cîrlige adaugă Т iar în rîndul 10 în loc de Scedrin citeşte: Ščedrin, în rîndul următor în loc de Mosin citeşte Mošin, în rîndul 22 la noastre este nota 1) iar în rîndul 2 al notei 1 după text citeşte: în.

La p.56 rîndul 22 litera ştearsă după pe este ж , iar în rîndul 33. Т .

La pag.57 rîndul 10 suprimă pe la, iar în rîndul 7 de jos în sus adaugă: 5.scrierea măruntă a grafemelor.

La pag.58 rîndul 8 de jos în sus literele şterse de după grafemele sînt: Є, К.

La pag.59 rîndul 6 după într-un urmează С , în rîndul 16 înlocuieşte pe al treilea la prin dela, în rîndul 35 după litera adaugă ъ

La pag.60 rîndul 10 de jos în sus după ж înlocuieşte pe ж prin ж , pe ж după şi prin ж , iar п de după т prin ҭ

La pag.62 rîndul 3 după о adaugă: ѹ , în rîndul 5 înlocuieşte pe al doilea Т cu а , în rîndul 16-17 de jos în sus înlocuieşte hastele prin barele, rîndul 13 după intersectare adaugă: la început, după inferioare adaugă: apoi şi a celor superioare, iar în rîndul 2 de jos în sus după Х adaugă: 6 obişnuit scriere măruntă a grafemelor.

La pag.63 rîndul 11 suprimă pe N şi pune pe Н, rîndul 11 de jos în sus după ce adaugă: că.

La p.65 rîndul 12 adaugă după jos: -К-

La pag.66 rîndul 2 după Bucureşti adaugă: cît şi.

www.dacoromanica.ro

La pag. 67 rîndul 14 după cursivul adaugă: *в* ; rîndul 18 după *а* pune vîrgulă; în rîndul 2o literele şterse sînt *к* şi *м* rîndul lo de jos/în sus ultima literă ştearsă este *к* iar în rîndul 8-*б*

La pag.75 rîndul 8 de jos în sus în loc de diactric citeşte:diacritic.

La pag, 76 rîndul 16 în loc de palegrafie citeşte: paleografice; rîndul 11 de jos în sus ligaturile şterse sînt următoarele: *ѣ в, ѣ, ѣ ... ч ѣ* în rîndul 9 înainte de *ч* s-a omis: *м* cu *р* ; rîndul lo a treia ligatură este *ѣ и*

La pag. 77 al doilea desen şters este:

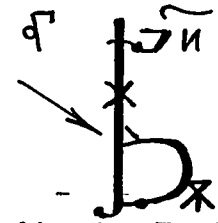

La p.81 rîndul 8 litera ştearsă este C -

La pag.93 rîndul 8 în loc de Tralijic citeşte Tralijic.

La pag.94 rîndul 13 de jos în sus după alte adaugă: mori.

La pag.93 rîndul 22 în loc de XII citeste: XIII.

La pag.lo2 rîndul 11 de jos în sus în loc de *тило* citeşte *мастило*

La pag.lo3 rîndul 13 în loc de actoih citeşte:octoih.

La pag.lo4 rîndul 2 în loc de *ксѵѵа́ѣа рс* citeşte:*клѵѵоѣарі*.

La pag.111 rîndul 4 în loc de XVII citeşte: XVI.

La pag.116 rîndul 11 de jos în sus în loc de *оуча* citeşte: *оучиѧ*.-

La pag.118 rîndul 3 în loc de *лѣѧ<о>ісмб>* citeşte *лѣѧ<осмб>*.

La pag.119 rîndul 1 în loc de *лі* citeşte *ли*.

Inainte de pag.121 este pag.12o nu 128.

La pag.12o (128 greşit) rîndul 11 în loc de *грамиски* citeşte *грамѧтикъ*, cu menţiunea că în original este greşit *грамѧтиѫ*

La pag.121 rîndul 9 de jos în sus în loc de *иѧб* citeşte: *имб*.

La pag.122 rîndul lo în loc de *рамамиѫб* citeşte: *грамамиѫб*

La pag.123 rîndul 3 în loc de *Крѣвєѱи* citeşte *Крѣбєѱи*

La pag.124 rîndul 13 de jos în sus în loc de *всєм* citeşte *всємб*

www.dacoromanica.ro

La pag.125 rîndul 1 cele două cuvinte șterse sînt
ЗИА : ГоСПоДСТВо

La pag. 127 rîndul 8 în loc de част citește чаѧтѣ

La pag. 147 rîndul 15 de jos în sus în loc de cuisiva documentară mixtă citește minuscula documentară mixtă.

La pag.147 ultimul rînd corectează cifra 147 în 149 și 149 în 152.

www.dacoromanica.ro

Lei 6

www.dacoromanica.ro